

وظایف والدین در تربیت معنوی فرزند

* حجت الاسلام والمسلمین علیرضا انصاری

** اعظم نوری

مقدمه

یکی از بایسته‌های زندگی اجتماعی، تربیت فرزندان است؛ زیرا ایجاد خانواده متعادل، به این امر بستگی دارد. از این رو، تعلیم و تربیت فرزندان، همواره از دغدغه‌های والدین بوده است. پیش از آن که سقراط را محاکمه کنند، از وی پرسیدند: بزرگ‌ترین آرزویی که در دل داری، چیست؟ پاسخ داد: «بزرگ‌ترین آرزوی من، این است که به بالاترین مکان آتن صعود کنم و با صدای بلند به مردم بگویم: ای دوستان! چرا با این حرص و ولع، بهترین و عزیزترین سال‌های زندگی خود را به جمع‌آوری ثروت و سیم و طلا می‌گذرانید؛ در حالی که آن‌گونه که باید و شاید، در تعلیم و تربیت اطفال‌تان که مجبور خواهید شد ثروت خود را برای آن‌ها باقی بگذارید، همت نمی‌گمارید؟»^۱

در این میان تربیت معنوی فرزندان اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا زمینه قرب الهی و تکامل فرزندان را فراهم می‌کند؛ فرزندان که عطیه الهی و گلی از گل‌های بهشت‌اند.^۲
امام سجاده علیه السلام درباره تربیت فرزند چنین فرموده است:

حقّ فرزندت بر تو این است که بدانی او از توست و در نیک و بد زندگی و خیر و شرش، وابسته به تو است و آگاه باشی که در حوزه سرپرستی وی، مسئول ادب و تربیت سالم او هستی و وظیفه داری که او را به پروردگارش راهنمایی کنی و در اطاعت از

* نویسنده و پژوهشگر.

** کارشناس ارشد رشته تفسیر، پژوهشگر مطالعات زنان و خانواده جامعه الزهراء علیها السلام.

۱. جمعی از نویسندگان، سیمای خانواده در اسلام، ص ۳۰۲-۳۰۳.

۲. محمد بن یقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴: «الْوَلَدُ الصَّالِحُ رِيحَانَةٌ مِنْ رِيَاحِينِ الْجَنَّةِ».

فرمان‌های الهی یاری‌اش نمایی.^۱

راه‌های تربیت فرزندان

برای تربیت فرزندان راه‌های متعدد وجود دارد که در اینجا به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. انتخاب همسر شایسته

یکی از نکته‌های مهمی که در اسلام درباره تربیت فرزند آمده، توجه به همسرگزینی است؛ فردی که در آستانه ازدواج قرار دارد، به این نکته بیندیشد همسرش مادر یا پدر فرزندی است که قرار است در دامان آن‌ها پرورش یابد و خصوصیات اخلاقی و اعتقادات او نقش مهمی در تربیت فرزندان آینده خواهد داشت. امروزه یکی از مشکلات جامعه توجه به امور دنیوی مانند زیبایی، تحصیلات و شرایط اقتصادی و بی‌توجهی به اخلاق و ایمان در انتخاب همسر است؛ در حالی که ارزش‌ها و روحیات و اخلاقیات پدر و مادر - چه مثبت و چه منفی - به فرزندان منتقل می‌شود. از این رو طهارت والدین حتی قبل از تولد فرزند نقش به‌سزایی در تربیت کودک دارد؛ چنانکه در زیارت امام حسین علیه السلام از عوامل مهم پرورش تربیت حضرت، طهارت خانوادگی بیان شده است:

أَشْهَدُ أَنَّكَ كُنْتَ نُورًا فِي الْأَصْلَابِ الشَّامِخَةِ وَالْأَرْحَامِ الْمُطَهَّرَةِ لَمْ تُنَجِّسْكَ الْجَاهِلِيَّةُ
بِأَنْجَاسِهَا وَلَمْ تَلْبَسْكَ مِنْ مُدْلَهَمَاتِ تِيَابِهَا؛^۲ گواهی می‌دهم که تو نوری بودی در
صلب‌های با رفعت و رحم‌های پاکیزه، جاهلیت با ناپاکی‌هایش، آلوده‌ات نکرد
و از جامه‌های تیره و تارش به تو نپوشاند.

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «حُسْنُ الْأَخْلَاقِ بُوْهَانُ كَرَمِ الْأَعْرَاقِ؛^۳ سجایای اخلاقی، دلیل پاکی وراثت و فضیلت ریشه خانوادگی است».

۲. انتخاب نام نیکو

نام کودک از اولین نکاتی است که در فهم لطیف و حساس کودک راه می‌یابد و وسیله‌ای برای توجه به شخصیت طفل خواهد بود. در روایات وارد شده که برای فرزندان نام‌های نیکو انتخاب کنید و بهترین نام‌ها آن است که نشانه بندگی پروردگار و یادآور فضایل و مکارم اخلاقی

۱. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۶۳.

۲. جعفر بن محمد ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۲۳۰.

۳. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۳۴۶.

باشد. امام کاظم علیه السلام فرمود: «أَوَّلُ مَا يَبْرُرُ الرَّجُلُ وَلَدَهُ أَنْ يُسَمِّيَهُ بِاسْمِ حَسَنٍ؛^۱ نخستین نیکی انسان به فرزندش نام زیبا و نیکویی است که به او می‌نهد. برای فرزندان نام نیکو انتخاب کنید». همسر شهید مصطفی طالبی در خصوص نام‌گذاری فرزندشان می‌گوید:

چند روزی بود برای معالجه او را به آلمان فرستاده بودند. آن زمان فرزند دوم مان را باردار بودم. تا هفت ماهگی کسی به غیر از مصطفی اطلاعی نداشت. در نامه‌هایی که برایم می‌فرستاد، دائماً احوال من و فرزندمان را می‌پرسید. در یکی از نامه‌ها از من خواسته بود که اگر فرزندمان پسر شد، نام او را علی و اگر دختر شد نام او را محیا بگذارم. کلمه محیا را از این فراز زیارت عاشورا که «اللَّهُمَّ اجْعَلْ مَحِيَايَ مَحِيَا مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ مَمَاتِي مَمَاتِ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ» با هم انتخاب کرده بودیم. اینکه در آن شرایط جسمی و از آن فاصله، این قدر احساس مسئولیت می‌کرد، برایم خوش آیند بود.^۲

۳. اجرای سنت‌های اسلامی

علاوه بر وراثت، باید به توصیه‌های اسلام برای فرزند آوری توجه جدی شود، مانند توجه به زمان و مکان انعقاد نطفه و تأثیر لقمه حلال در سرنوشت فرزند. این توصیه‌ها ممکن است تأثیر ناگوار جسمی یا روحی بر فرزند به جا بگذارد:

علم و حکمت زاید از لقمه حلال   عشق و رقت آید از لقمه حلال^۳

مراقبت‌های مادر در دوران بارداری نیز از جمله امور مادی و معنوی است که می‌تواند بر فرزند تأثیر بگذارد. از جمله اقدامات تربیتی برای آماده‌سازی کودک و گرایش به معنویت و عبادات، به ویژه نماز، شیر دادن به کودک در حال داشتن وضو است:

وضو به عنوان مقدمه نماز، نه تنها موجب تطهیر جسم از آلودگی‌ها می‌شود، بلکه تطهیر روح را نیز دربرمی‌گیرد. درباره آیت‌الله شیخ جعفر شوشتی نقل شده است: از مادرش پرسیدند به داشتن چنین فرزندی دل خوشی؟ گفت: نه! گفتند: چرا؟ گفت: در مدت دو سال من برای یک بار هم او را بدون وضو و طهارت شیر ندادم و در آغوش نگرفتم. آرزویم این بود که او هم چون جعفر صادق علیه السلام شود، ولی جعفر شوشتی شد.^۴

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۱۸.

۲. مرجان فولادوند، اینک شوکران، ص ۹.

۳. جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر اول، بیت ۱۶۴۴.

۴. مهدی شکراللهی، عباسعلی شاملی و حسن ملکی، تربیت عبادی کودکان، دوفصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ص ۱۰۵.

در این جا به دو نمونه از سنت‌های اسلامی اشاره می‌شود:

الف) عقیقه

یکی از سنت‌های اسلامی عقیقه در هنگام ولادت فرزند است که علاوه بر ایجاد فضای معنوی، فقرا نیز در شادی خانواده سهیم می‌شوند و دعای خیر آن‌ها باعث سلامتی، معنویت و نزول رحمت الهی می‌گردد. امام صادق علیه السلام فرمود: «كُلُّ مَوْلُودٍ مُرْتَهَنٌ بِعَقِيْقَتِهِ؛^۱ هر نوزادی در گرو عقیقه‌اش نهاده شده است». اما متأسفانه گاهی این سنت‌های الهی جای خود را به جشن‌های تجملاتی می‌دهد که فضایی برای چشم و هم‌چشمی و رقابت و اسراف بین خانواده‌هاست که نه تنها افراد مستمند جامعه سهمی از آن ندارند، بلکه گاهی با صرف هزینه‌های بسیار و فشار اقتصادی، ناراحتی‌هایی هم ایجاد می‌شود.

ب) گفتن اذان و اقامه در گوش کودک

یکی دیگر از سنت‌های اسلامی در هنگام ولادت فرزندان، گفتن اذان و اقامه در گوش کودک برای آشنایی نوزاد با آوای توحید و نبوت در لحظات اولیه تولد است. روح کودک به منزله صفحه پاکی است که این جملات در آن نقش می‌بندد و او را در مسیر هدایت آماده‌تر می‌سازد. روان‌شناسان ثابت کرده‌اند روح انسان در کودکی بسیار گیراتر و نقش‌پذیرتر است و آنچه در ذهن نقش می‌بندد آثار آن در دوره بزرگسالی به سختی از ذهن پاک می‌شود؛ چنانکه رسول اعظم صلی الله علیه و آله فرمود: «مَنْ تَعَلَّمَ فِي شَبَابِهِ كَانَ بِمَنْزِلَةِ الرَّسْمِ فِي الْحَجَرِ؛^۲ آموخته‌های دوران جوانی مانند نقشی است که بر سنگ حجاری شده باشد». امام صادق علیه السلام فرمود: «هنگامی که حسین علیه السلام به دنیا آمد، رسول خدا صلی الله علیه و آله، آن نوزاد مبارک را در آغوش گرفت و در گوش راستش نوای توحیدی اذان را زمزمه کرد و گوش چپ‌اش را با نغمه دل‌نواز اقامه آشنا نمود».^۳

ابن قیم جوزی می‌گوید:

سرّ اذان و اقامه در گوش نوزاد این است که اولین آهنگی که به گوش انسان می‌رسد، کلماتی باشد که در بردارنده عظمت و کبریایی خدا و شهادتین است و انسان به هنگام تولد، با شعار اسلام آشنا می‌شود و به هنگام مرگ با زمزمه کلمه توحید، دنیا را وداع

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۲۵.

۲. فضل الله بن علی راوندی کاشانی، النوادر، ص ۱۸.

۳. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۳۹.

می‌کند. قطعاً آن‌چه گوش می‌شنود و آن‌چه زبان زمزمه می‌کند، بر دل و جان اثر می‌گذارد. وانگهی، شیطان از شنیدن آهنگ اذان گریزان است و از نوزاد دور می‌شود. به علاوه، اذان و اقامه در گوش نوزاد اثر تربیتی دارد و طفل آمادگی پیدا می‌کند تا در جاده توحید گام بزند و از انحراف به چپ و راست خودداری کند. آن‌چه در گوش طفل زمزمه می‌شود، مطابق فطرت توحیدی و الهی او است و طفل با تمام هستی‌اش با آن هم‌آهنگ است.^۱

نوشته‌اند: روزی «آندره مالرو» ادیب مشهور، درباره تعلیم و تربیت و اهمیت فوق‌العاده آن برای مردم سخنرانی مفصلی ایراد کرد که سخت مورد توجه قرار گرفت. وقتی نطق او پایان یافت، زنی از میان جمعیت پیش رفت و گفت: جناب مالرو! بنده از چه زمانی می‌توانم تعلیم و تربیت فرزندم را شروع کنم؟

مالرو، مؤدبانه پرسید: بچه شما کی متولد می‌شود، خانم؟

زن با شگفتی جواب داد: کی متولد می‌شود؟ عجب، کودک من الان چهار سال دارد، آقا! در این هنگام مالرو فریاد زد: چهار سال؟! ای داد و هزار افسوس! بانوی عزیز، شما هم‌اکنون بهترین سال‌های عمر آن طفل بی‌چاره را هدر داده‌اید!^۲

۴. مهر ورزی به کودکان

یکی از نیازهای اساسی کودک محبت است. کودک همیشه به دنبال کانون گرم و اطمینان‌بخشی است تا حس محبت‌جویی خود را ارضا کند. عدم توجه والدین به این نیاز باعث ایجاد کمبودها و مشکلات روانی و حتی نقص جسمانی خواهد شد. یکی از روان‌شناسان می‌نویسد: چنان‌چه کودک در اولین سال‌های زندگی خود از محبت محروم بماند، هسته اصلی و اساسی عصبیت و بیماری‌های روانی در وی تکوین می‌یابد و بعدها در بزرگسالی منشأ بسیاری از درگیری‌های عاطفی و اضطراب عمیق در او می‌شود.^۳ در روایات نیز بر این امر تأکید شده است. رسول خدا ﷺ فرمود: «أَحِبُّوا الصَّبِيَانَ وَارْحَمُوهُمْ...»^۴ کودکان را دوست بدارید و به

۱. جمعی از نویسندگان، سیمای خانواده در اسلام، ص ۲۶۵.

۲. مهدی شکراللهی، عباسعلی شاملی و حسن ملکی، تربیت عبادی کودکان، دوفصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ص ۱۰۵.

۳. محمدرضا شرفی، مراحل رشد و تحول انسان، ص ۷۸.

۴. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۹.

آن‌ها مهربانی کنید...». امام صادق علیه السلام فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَيَرْحَمُ الْعَبْدَ لِيَسُدَّ حُبَّهُ لَوْلَا؛^۱ بدون تردید، خدا بر بنده خود به دلیل شدت محبت به فرزندش، رحم می‌کند».

بسیاری از نابهنجاری‌های اجتماعی و بزه‌کاری‌های افراد در بزرگ‌سالی ریشه در خلأ عاطفی در دوران کودکی دارد و بیشترین امری که می‌تواند از نظر روانی میل کودک به محبت را تأمین کند، آغوش گرم مادر است. بر این اساس مادران بیشترین تأثیر را در ثبات و سلامت شخصیت کودکان برعهده دارند، از این رو حضرت زهرا علیها السلام به سفارش پیامبر صلی الله علیه و آله بچه‌ها را دسته‌گل می‌دانست: «الْوَلَدُ رِيحَانَةٌ وَرِيحَانَتَايَ الْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ علیهما السلام». ^۲ حضرت زهرا علیها السلام رسیدگی و محبت به فرزندانش را بر هر کار دیگری مقدم می‌داشت. سلمان می‌گوید: روزی فاطمه علیها السلام را دیدم که مشغول آسیاب بود، در این هنگام، فرزندش حسین علیه السلام گریه می‌کرد و بی‌تاب بود. عرض کردم برای کمک به شما آسیاب کنم یا بچه را آرام نمایم؟ ایشان فرمود: من به آرام کردن فرزندم اولی هستم، شما آسیاب را بچرخانید. ^۳

شهید علی علیه السلام نیز با معیار قرار دادن دوستی و محبت اهل بیت علیهم السلام، فرزندانش را نامگذاری کرده بود. همسر ایشان در این باره می‌گوید:

لحظاتی قبل از به دنیا آمدن فرزندمان، علی داشت سوره مریم را تلاوت می‌کرد. وقتی به دنیا آمد، در گوشش اذان و اقامه خواند. بعد هم گفت: «زینب خانم! قدمت مبارک باشد». مادرم گفت: «اسم زینب را برایش انتخاب نکنید؛ چون غصه برادرش را می‌خورد و مصیبت می‌بیند»؛ اما علی گفت: «مادر جان! زینب یعنی صبر، مقاومت و ایثار. همین اسم باشد». بعد هم به من گفت: «باید طوری تربیتش کنی که بتواند رسالت زینب کربلا را به دوش بکشد». ^۵

۵) پرورش روحیه عبادی در کودکان

یکی از محورهای اساسی در تربیت فرزند، توجه به ادای تکالیف الهی و عبادی است. فطرت کودک بر اساس خداپرستی است: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ

۱. همان، ص ۵۰.

۲. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۶۴.

۳. همان، ص ۲۸۰.

۴. فرمانده گردان لشکر ۴۱ ثارالله.

۵. رضا آبیاری؛ همسران زمینی، سرداران آسمانی؛ ص ۲۲ - ۲۱.

النَّاسَ عَلَىٰهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ». خداوند صفت خداپرستی را در کودک قرار داده است. پرورش این امر بر عهده والدین است و اگر آن‌ها در این امر مسامحه نمایند سرشت پاک فرزندان‌شان را آلوده و منحرف می‌کنند. اما به طور یقین فردی که در کودکی با خضوع و خشوع در برابر خداوند آشنا شود و حلاوت و شیرینی عبادت را بچشد، در جوانی جذب دیگر مکاتب نمی‌شود؛ از این رو خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا؛^۱ خانواده خود را به نماز فرمان ده و بر انجام دادن آن شکیبا باش». در روایتی می‌خوانیم: وقتی که این آیه نازل شد، پیامبر ﷺ هر روز وقت نماز در خانه امیرمؤمنان و فاطمه زهرا و امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام می‌ایستاد و پس از سلام می‌فرمود: «الصَّلَاةُ الصَّلَاةُ يَرْحَمُكُمُ اللَّهُ».^۲ پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تا زمانی که در قید حیات بودند، این عمل را انجام می‌دادند.

۶. بازی و ایجاد تحرک در کودک

بازی‌های کودکانه که به نظر بی‌هدف و وقت‌گذرانی است در حقیقت نوعی تمرین و آموزش زندگی است. بازی کردن در اجتماعی شدن و همانندسازی کودک با محیط، نقش مهمی دارد و به او کمک می‌کند تا مهارت‌های اجتماعی را بیاموزد و آن‌ها را به کار گیرد. هم‌چنین بازی باعث پرورش نیروی خلاقیت و ابتکار کودک می‌شود. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَصَابَ لَهُ؛^۳ کسی که نزد او کودکی است باید به حالت کودک در آید (با او هم‌بازی شود). پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با این کلام ارزش و اهمیت بازی با کودکان را خاطر نشان می‌سازد تا والدین علاوه بر اینکه از بازی‌ها و شیطنت‌های کودکان خود ناراحت و ناامید نشوند بلکه با آنان همراهی کنند: چون که با کودک سر و کارم فتاد پس زبان کودکان باید گشاد^۴

بازی با کودکان باعث نشاط و شادی کودک، رشد استعدادها و تلطیف احساسات او می‌شود و والدین می‌توانند در ضمن بازی با کودک نکات اخلاقی و امور معنوی را به او بیاموزند. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با فرزندان فاطمه علیها‌السلام هم‌بازی می‌شد. در روایت آمده است: «روزی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با دست و پا راه می‌رفت و حسن و حسین علیهما‌السلام بر پشت آن حضرت سوار بودند و حضرت به

۱. طه: ۱۳۲.

۲. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۳۵، ص ۲۰۷.

۳. محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۸۶.

۴. جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر چهارم، بیت ۲۵۷۷.

آنان می‌فرمود: بهترین مرکب، مرکب شماسست و شما بهترین سوار هستید^۱،
بهر طفل نوپدرتی‌تی‌تی کند   گرچه عقلش هندسه گیتی کند^۲

البته نوع بازی‌ها با شرایط زمانی افراد شاید تغییر کند؛ اما اصل و پایه بر اساس آموزش‌های صحیح باید باشد. بسیاری از کودکان در اثر غفلت والدین امروز به سراغ بازی‌های رایانه‌ای می‌روند که طراحی و ساخت آن‌ها به دست کشورهای غربی و رواج افکاری مانند خشونت و گاه تمسخر فرهنگ‌های بومی و اسلامی است. اگر امروزه برخی نوجوانان تمایلی به حضور در مراسم مذهبی و امور معنوی ندارند، ریشه آن در دوران کودکی و غفلت والدین است. فرزند شهید ابراهیم شجعی می‌گوید:

آن روز که از مدرسه به منزل برگشتم، دیدم بابا تازه از راه رسیده. با همان حال خستگی می‌دود و خواهرهایم به دنبال او می‌دوند. من هم کیفم را انداختم گوشه اتاق و شروع به دویدن کردم. بعد از چند دقیقه بابا را گرفتیم؛ مثل اینکه بابا تربچه را از دست دخترها قاپیده بود و آن‌ها هم به دنبال گرفتن آن دنبال پدر می‌دویدند. به محض اینکه به طرف دست پدر حمله ور شدیم، تربچه را انداخت داخل دهانش و خورد. خنده و داد و هیاهو همه خانه را گرفته بود. بابا، با این کارهایش همه دل‌تنگی‌هایمان را جبران می‌کرد.^۳

۷. پای‌بندی والدین به امور معنوی

یکی از راه‌های مهم تربیت معنوی فرزندان پای‌بندی والدین به عبادات و معنویت است؛ یعنی هرچه خانواده به‌ویژه والدین در اجرای عبادات تقید داشته باشند، فرزندان‌شان نیز چنین خواهند بود. برخی متخصصان علوم تربیتی می‌نویسند:

توجه والدین به عبادات، نقش ویژه و مؤثری در تربیت دینی فرزندان دارد. تحقیقات نشان می‌دهد بسیاری از بزرگسالان که نسبت به عبادات، از خود سستی نشان می‌دهند، بی‌اعتقاد به دین و تکالیف دینی نیستند؛ اما به جهت بی‌توجهی و یا عدم تقید والدین نسبت به انجام {دادن} به موقع تکالیف دینی و عبادی است. از سوی دیگر فرزندان با مشاهده صحنه‌های عبادت والدین از آن تأثیر می‌پذیرند؛ زیرا تجربه، تفکر

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۶۵.

۲. جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر دوم، بیت ۳۳۱۵.

۳. طیبه دلقندی، وقت قنوت، ص ۹۷.

و تعلیم وسایلی هستند که به انسان قدرت تشخیص می‌دهد.^۱

در جایی دیگر آمده است:

اگر عبادت، به‌ویژه اقامه نماز در معرض دید و مشاهده کودک انجام گیرد، اثر تربیتی و سازنده‌ای را به‌دنبال دارد. افزون بر تأثیر روحی و روانی، موجب تشویق و ترغیب کودک به یادگیری و انجام {دادن} آن عمل عبادی نیز خواهد شد. کودکان اولین و بهترین درس دین‌داری و ارتباط معنوی با خدا را در محیط خانه از طریق مشاهده عملکرد والدین به ارث می‌برند.^۲

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. آبیاری، رضا، همسران زمینی، سرداران آسمانی (رفتارشناسی فرماندهان شهید دفاع مقدس در خانواده)، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۴۰۰ ش.
۲. ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، تصحیح عبدالحسین امینی، چاپ اول، نجف اشرف: دار المرتضویه، ۱۳۵۶ ش.
۳. احمدی، احمد، اصول و روش‌های تربیت در اسلام، اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۵ ش.
۴. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تصحیح سید مهدی رجائی، چاپ دوم، قم: دار الکتاب الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۵. جمعی از نویسندگان، سیمای خانواده در اسلام، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۵ ش.
۶. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴/۱۳۶۳ ق.
۷. دلقندی، طیب، وقت قنوت، چاپ اول، تهران: نشر آفتاب، ۱۳۸۲ ش.
۸. شرفی، محمدرضا، مراحل رشد و تحول انسان، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۹. شکراللهی، مهدی، عباسعلی شاملی و حسن ملکی، تربیت عبادی کودکان، دوفصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ش ۵، بهار و تابستان ۹۰، ص ۱۰۵.

۱. احمد احمدی، اصول و روش‌های تربیت در اسلام، ص ۸۱.

۲. مهدی شکراللهی، عباسعلی شاملی و حسن ملکی، تربیت عبادی کودکان، دوفصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ص ۱۱۷.

۱۰. کاشانی، فضل‌الله بن علی راوندی، النوادر، تصحیح احمد صادقی اردستانی، چاپ اول، قم: دارالکتاب، [بی‌تا].
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تصحیح جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار‌احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۳. نیلی‌پور، مهدی، فرهنگ فاطمیه، اصفهان: موسسه فرهنگی هنری رزمندگان اسلام، ۱۳۷۷ش.

خداباوری و استحکام خانواده

صدیقه مدملی*

مقدمه

اعتقاد به خدا و یگانگی او، بنیادی‌ترین آموزه دینی است. با توجه به ارتباط مستقیم و پیوستگی دو ساحت نظر و عمل، باور به خدای یگانه تأثیر مستقیمی بر نحوه زیست انسان دارد. انسان خداباور، خدا را منحصرأ خالق، مالک، رب و حاکم همه مخلوقات می‌داند و رفتار خود را بر اساس این اعتقاد سامان می‌دهد. یکی از قالب‌های زیست اجتماعی انسان، خانواده است که در اسلام، اصلی‌ترین کانون اجتماعی به شمار می‌آید و کارکردهای منحصر به فردی در تربیت انسان دارد؛ از رو خداباوری، موجب سازگاری میان اعضای خانواده و تأمین‌کننده استحکام آن است. یکی از مبانی نظری اسلام، خداباوری است^۱ که در تشکیل خانواده، استحکام و دوام آن نقش بسزایی دارد. اهتمام اسلام به تربیت اعتقادی و تحقق اخلاق خدامحور در خانواده، بر اساس نقش باورها در رشد انسان و نیز توجه به کارکردهای خاص خانواده است.

۱. مفهوم‌شناسی

الف) خانواده

«خانواده» در لغت، به معنای خاندان، دودمان و تبار است. اندیشمندان در اصطلاح تعاریف متعددی برای خانواده بیان کرده‌اند، از جمله گفته‌اند خانواده کوچک‌ترین، ساده‌ترین و عمومی‌ترین واحد اجتماعی است که بر اساس ازدواج رسمی میان زن و مرد شکل می‌گیرد و با تولد فرزندان توسعه می‌یابد.^۲

* دانش‌پژوه سطح ۴ حکمت متعالیه.

۱. ر.ک: حسن خیری، مبانی نظام اجتماعی اسلام، ص ۴۰۹ و ۴۱۰.

۲. علی احمدپناهی، سبک زندگی، ص ۲۰ و ۲۱؛ گروهی از محققان، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، ج ۱، ص ۲۲۹.

ب) باور و ایمان

«باور» از نظر لغوی معادل واژه‌هایی همچون ایمان، عقیده و اعتقاد است. شاخصه مهم باور، درست و حق دانستن آن است که ناشی از نوعی پذیرش و قبول شخص باورمند است که در نهاد او استوار شده است.^۱ ایمان نیز نوعی پذیرش نفس نسبت به چیزی است که آن را قبول کرده است؛ پذیرشی که موجب تسلیم نفس در برابر ادراک آن امر و آثار آن می‌شود. چنین تسلیمی در برابر خدا، «ایمان به خدا» نام دارد.^۲

رابطه متقابل باور و عمل

اعمال انسان مبتنی بر ادراکات اوست؛ ادراکاتی که در قالب باور و ایمان در وجود انسان شکل گرفته‌اند و علمی محکم و هدایت‌کننده هستند. خداوند در قرآن کریم به رابطه میان ایمان و عمل این‌گونه تأکید کرده است: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا»^۳ مسلماً کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، خداوند رحمان محبتی برای آنان در دلها قرار می‌دهد، همچنین قرآن فرمود: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»^۴ هر کس کار شایسته‌ای انجام دهد، خواه مرد باشد یا زن، در حالی که مؤمن است، او را به حیاتی پاک زنده می‌داریم؛ و پاداش آنها را به بهترین اعمالی که انجام می‌دادند، خواهیم داد

ج) خدا باوری

اعتقاد به وجود خدا و یگانگی او، بنیادی‌ترین مبنا در آموزه‌های دین اسلام است. چنین مبنایی در تمام شئون زندگی انسان به‌ویژه در ساحت اجتماعی و خاصه در زندگی خانوادگی نقش بسزایی دارد. بر اساس این اندیشه و باور، هیچ مؤثر مستقلی در عالم غیر از خدای سبحان وجود ندارد و قیومیت هستی، آفرینش، مالکیت، ربوبیت، رازقیت و... منحصرراً از آن خداست.^۵ او با قدرت خود، خلق را می‌آفریند، روزی و حیات می‌بخشد، می‌میراند و در هیچ

۱. ابراهیم پورداوود، فرهنگ ایران باستان، ص ۶۲.

۲. ر.ک: محمد مهدی پاریزی، «شاخصه‌های خانواده کارآمد»، پژوهشنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ص ۳۱.

۳. مریم: ۹۶.

۴. نحل: ۹۷.

۵. عبدالله جوادی آملی، توحید در قرآن، ص ۳۷۹.

کاری به یاری کسی احتیاج ندارد.^۱ جهان با همه نظامات و سنن و علل و معلولات، فعل اوست. موجودات عالم در ذات استقلال ندارند و همه قائم به او و وابسته به او هستند^۲ و خداوند حافظ همه خلائق است. چنین باور به زندگی انسان جهت می‌بخشد و افزون بر تأمین نیازهای معنوی و مادی در عالم ماده، موجب رستگاری انسان در جهان آخرت نیز می‌شود. در حقیقت باورهای دینی و به‌ویژه خدا باوری و شناخت صفات الهی، تأثیر مستقیمی بر اعمال انسان دارد.

همسر شهید سید علی حسینی^۳ درباره اعتقادات این شهید بزرگوار می‌گوید:

وقتی برای خواستگاری آمد، همه اصول و شرایطش را روی کاغذ نوشته و پایینش را امضا کرده بود. تمام جلسه خصوصی صحبت ما درباره ازدواج به همان مطالبی که در آن کاغذ نوشته بود، ختم شد. روی برگه بسیار مختصر و مفید ده مورد از نظراتش را چنین نوشته بود: باسمه تعالی؛ «ایمان به خدا و خداجویی»، «مقلد امام بودن و پیروی از رساله ایشان»، «شغل من پاسدار است»، «مشکلات آینده جنگ»، «مکان زندگی»، «انگیزه ازدواج»، «رسیدن به کمال». اگر چه عبارت‌هایش کوتاه بود، اما هر کدام یک دنیا حرف داشت.^۴

۲. چگونگی و چرایی نقش خدا باوری در استحکام خانواده

شناخت جامع از خداوند، موجب تحولی عظیم در حیات انسان می‌شود. برای مثال شناخت صفات خداوند مانند علم و قدرت او موجب ایجاد روحیه صبر، رضا، تسلیم و... در وجود آدمی می‌شود. انسان خدا باور، خداوند را با وصف جامع و فراگیر رحمت می‌شناسد که رحمت و فیاضیت را بر خود واجب دانسته است: «كَتَبَ عَلَي نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ».^۵ بر اساس این نگرش، رحمت اقتضای ذات خداوند می‌باشد و هر موجودی و مخلوقی مظهر رحمت اوست. انسان خدا باور خود را مظهر رحمت خدا می‌داند و می‌کوشد در راستای تحقق این مظهریت، در بالاترین سطح ممکن گام بردارد و رفتار کند و دیگر مخلوقات و هر یک از افراد خانواده را مظهر رحمت حق تعالی می‌داند. این نگرش می‌تواند تضمین‌کننده تعالی و تکامل افراد در نهاد خانواده

۱. سید عبدالحسین طیب، کلم الطیب در تقریر عقاید اسلام، ص ۸۴.

۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۱۰۱؛ مرتضی مطهری؛ مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، ص ۸۹.

۳. معاونت اطلاعات عملیات قرارگاه خاتم‌الأنبیا بود که در سال ۱۳۶۶ در ماووت عراق به شهادت رسید.

۴. سعید عاکف، ساکنان ملک اعظم، ص ۷۸.

۵. انعام: ۱۲.

باشد؛ زیرا نخستین شرط در تحقق خانواده متعالی، وجود فضای مناسب برای رشد و تکامل افراد است که نیازمند محیطی سرشار از مهر و عطف افراد نسبت به یکدیگر است. انسان خدا‌باور می‌داند بیشترین صفات خداوند مانند خالق، صانع، رازق، نافع، واسع، دافع و...، به صفت رحمت رحمانیه و رحیمه او باز می‌گردد. از این رو در ظاهر ساختن این صفات نسبت به دیگران تلاش می‌کند.^۱ انسان خدا‌باور در همه شرایط، رحمت خدا را جاری و ساری می‌داند و با امیدواری، اطمینان و آرامش خاطر زندگی می‌کند.

۳. آثار خدا‌باوری در استحکام خانواده

اعتقاد به وجود خدا، به صورت فطری در وجود انسان نهادینه شده است و انسان بر اساس فطرت خویش، به سوی خدا کشش دارد؛ به‌گونه‌ای که از ابتدای ادراک چنین جاذبه‌ای، به جستجوی خدا می‌پردازد. انسان با باور به خدایی که دارای کمال بی‌نهایت است، در مسیر صحیح رشد و تعالی برای رسیدن به این کمال حرکت می‌کند. در جامعه تراز ایمانی، انسان خدا‌باور حقایق هستی را نیازمند به خدا می‌داند و سبک زندگی خود را بر مبنای وجود چنین حقیقتی بنا می‌گذارد. مؤثرترین و بادوام‌ترین راه حفظ و ارتقای سلامت انسان‌ها در دو بعد فردی و اجتماعی، ارتباط با خالق هستی است؛ زیرا او منشأ و مبدأ سلامت و دهنده آن است. در نتیجه رابطه سازنده و مستمر با خداوند، کیفیتی پایدار و مثبت و همیشگی ایجاد می‌شود که دارای شاخصه‌هایی همچون آرامش، اطمینان، نشاط و امید است.^۲ «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^۳ بنابراین باورهای دینی و اعتقادی همسران، نقش بسزایی در تحکیم خانواده دارد؛ همان‌گونه که بیگانگی و بی‌توجهی آن‌ها به باورها و اعتقادات، استحکام خانواده را متزلزل می‌کند. اعتقادات دینی و به‌ویژه اعتقاد به خداوند، چارچوبی جامع برای تفسیر و تدبیر زندگی به انسان می‌دهد و موجب معنابخشی به زندگی افراد خانواده، کاهش نگرانی‌های انسان و زمینه‌ساز مدیریت و کنترل شرایط از سوی انسان می‌شود. تدبیر مذکور ناشی از باور و اعتقاد به حضور قدرت ماورایی الهی است؛ زیرا باور آدمی به خدا موجب می‌شود آفرینش و بازگشت همه موجودات را خدا بداند: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»^۴. چنین انسانی در تمام اعمال و رفتارش

۱. ر.ک: محمد بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، ص ۲۶۰ - ۲۴۶.

۲. محمدرضا سالاری‌فر و همکاران، بهداشت روانی بانگرس به منابع اسلامی، ص ۱۴۵ - ۱۴۳.

۳. رعد: ۲۸.

۴. بقره: ۱۵۶.

دارای آرامش است و این آرامش را از ایمان به خدا می‌گیرد: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُذْأَبُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ»^۱ او کسی است که آرامش را در دل‌های مؤمنان نازل کرد تا بر ایمانشان بیفزایند».

چنین انسانی زندگی فردی و خانوادگی‌اش را به سوی کسب رضای خداوند سوق می‌دهد: «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»^۲. او که معتقد است خداوند ناظر و همراه اوست،^۳ در برخورد با خانواده نیز می‌کوشد رضایت خدا را به دست آورد؛ زیرا می‌داند خدا نه تنها به کسی ظلم نمی‌کند: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا»^۴؛ بلکه به نیکی دیگران، اجر مضاعف می‌بخشد: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَ حَسَنَةً يَضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا»^۵ خداوند (حتی) به اندازه سنگینی ذره‌ای ستم نمی‌کند و اگر کار نیکی باشد، آن را دو چندان می‌سازد و از نزد خود، پاداش عظیمی (در برابر آن) می‌دهد».

همسر شهید مهدی باکری^۶ می‌گوید:

بعد از خواستگاری قرار شد در خانه یکی از دوستان با آقا مهدی با هم صحبت کنیم. در آن جلسه بین من و آقا مهدی مسائلی مطرح شد. در آن جلسه نه من ایشان را نگاه کردم و نه ایشان به من نگاه کردند. تا روز عقد نیز فرصت دیگری پیش نیامد. وقتی خواهرهای آقا مهدی به او اعتراض کرده بودند که چطور می‌خواهی با دختری ازدواج کنی که اصلاً او را ندیدی؟ حتی به او گفته بودند چرا قبول کردی؟ شاید اشکال و ایرادی داشته باشد؛ او در جواب گفته بود: «ازدواج من به خاطر خداست، به خاطر اسلام است. معیارهایی را که می‌خواستم، در ایشان دیده‌ام و مطمئن هستم که ایشان همراه و هم‌عقیده من در زندگی است»^۷.

از پی آن گفت حق خود را بصیر
که بود دید ویات هر دم نذیر
از پی آن گفت حق خود را سمیع
تا ببندی لب ز گفتار شنیع

۱. فتح: ۴.

۲. انعام: ۱۶۲.

۳. حدید: ۴: «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ».

۴. یونس: ۴۴.

۵. نساء: ۴۰.

۶. فرمانده لشکر ۳۱ عاشورا بود که در سال ۱۳۶۲ و در عملیات بدر به شهادت رسید.

۷. محمدحسین عباسی ولدی، افلاکیان زمین ۷، ص ۱۲.

از بی آن گفت حق خود را علیم

تا نیندیشی فسادى توز بیم^۱

الف) افزایش رضایتمندی

از آثار دیگر ایمان به خدا که مبتنی بر پایه‌های شناختی و نیز عاطفی می‌باشد، ایجاد رضایت و تسلیم نسبت به مقدرات الهی در افراد خانواده است. انسان خدا‌باور می‌پذیرد که همه حوادث عالم خلقت به اذن و اراده الهی است: «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ»^۲ و خداوند به مصالح او و خانواده‌اش آگاه‌تر، خیرخواه‌تر و سعادت‌طلب‌تر است و در راستای رشد انسان‌ها مسائل مختلفی را پیش‌روی آن‌ها قرار می‌دهد؛ بنابراین به این اطمینان می‌رسد که همه حوادث زندگی فردی و خانوادگی‌اش در جهت خیر و صلاح اوست. در چنین خانواده‌ای، افراد در مقابل حوادث مختلف تسلیم هستند، مسائل را تکامل‌بخش می‌دانند و زمینه سازگاری و مدیریت نوع برخورد با این مسائل را ایجاد می‌کنند. این رضایت و تسلیم موجب می‌شود اختلافاتی که ممکن است در نتیجه ایجاد چنین مشکلاتی در خانواده بروز نماید، کمتر شود و افراد حوادث را راحت‌تر حل کنند. بر همین اساس برخی معتقدند دین و باورهای دینی و به‌ویژه خدا‌باوری، مهم‌ترین عامل ثبات و پایداری خانواده‌ها به شمار می‌آید.^۳

همسر شهید علی چیت‌سازیان^۴ می‌گوید:

روزی با هم به مجلس روضه امام حسین علیه السلام می‌رفتیم. از من خواست تا برای شهادتش دعا کنم. با اخم به او نگاه کردم، سرم را پایین انداختم و چیزی نگفتم. طبیعی بود که در آن لحظات این حرف‌ها را جدی نگیرم؛ هر چند هر وقت از شهادت صحبت می‌کرد، دلم می‌لرزید. علی‌آقا با حالتی خاص و بسیار عجیب گفت: «فرشته خانم! یادت هست گفתי راضی به رضای خدا باشم؟ من راضی شدم. تو برایم دعا کن که خدا هم از من راضی باشد. اگر خدا از زحمات ما راضی نباشد و جهاد ما را قبول نکند، ضرر بزرگی کردیم. نمی‌دانم پیش خدا رو سفید می‌شویم یا نه، اما دیگر از این دنیا که مانند قفس است؛ خسته شده‌ام. امشب از امام حسین علیه السلام برایم بخواه مانند

۱. جلال‌الدین محمد مولوی، مثنوی معنوی، دفتر چهارم؛ ابیات ۲۱۷ - ۲۱۵.

۲. کهف: ۳۹.

۳. ر.ک: علی احمدپناهی، سبک زندگی، ص ۲۲۵ - ۲۱۸؛ باقر غباری بناب، «باورهای مذهبی و اثرات آنها در بهداشت روان»، اندیشه و رفتار، ص ۵۱.

۴. فرمانده اطلاعات عملیات لشکر ۳۲ انصارالحسین همدان بود که در عملیات کربلای ۴ به شهادت رسید.

تمام شهدا که قفس دنیا را شکستند و رفتند، من هم این قفس را بشکنم... من امشب آمدم تا دوباره به ابوالفضل (علیه السلام) لیبیک بگویم و تا آخر عمرم حسین گونه زندگی کنم. به قول تو دیگر بقیه اش با خداست. راضی ام به رضای او»^۱.

ب) سلامت روانی و آرامش

ایمان به خدا، اساسی ترین باور دینی آدمی است. باور به خدای قادر و غنی، به انسان امید می دهد تا بتواند در برابر تمام مشکلات و مصائب با قوت و امید ایستادگی کند؛ زیرا مقاومت در برابر ناملایمات به میزان باورها و اعتقادات افراد بستگی دارد. در نتیجه باور به خداوند، ارتباط با خدای متعال، توسل، توکل، داشتن حسن ظن به خدا، بندگی و تبعیت از دستورات الهی انسان را در مسیر سعادت و هدایت قرار می دهد؛ در حالی که عدم باور به خداوند انسان را به گمراهی می کشاند.^۲ باور به اینکه خدای متعال، منشأ و مبدأ همه کمالات و خیرات، و یکی از جلوه های حضور خداوند جبران اشتباهات و تبدیل زشت کاری ها به نیکویی هاست، انسان را از پوچ گرایی و ناامیدی نجات می دهد: «إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ».^۳ حیات حقیقی بنا بر سبک زندگی قرآنی، حیات اخروی است و زندگی دنیا، مقدمه و زمینه حیات جاوید است: «وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ»^۴ این زندگی دنیا چیزی جز سرگرمی و بازی نیست و زندگی واقعی سرای آخرت است، اگر می دانستند».

ج) ایجاد شادی

یکی از دلایل ثبات خانواده، وجود شادی پایدار در محیط خانواده است. شادی به معنای فرح و سلامتی، از نیازهای ضروری انسان و عامل رشد اوست. تأمین این نیاز در خانواده منجر به بقای خانواده می شود؛ زیرا افراد شاد قدر دان خوبی دیگران هستند، به دیگران محبت و عفو و گذشت دارند، از زندگی احساس رضایت دارند و همواره از نظر ظاهری آراسته اند. هر یکی از این ویژگی ها به تنهایی، نقش تعیین کننده ای در ثبات و استحکام خانواده دارند. از عوامل شادی، داشتن بینش صحیح نسبت به جهان خلقت و حوادث آن است. شناخت ناپایداری جهان،

۱. بهناز ضربایی زاده، گلستان یازدهم، ص ۲۲۷.

۲. علی رضایی بیرجندی، سبک زندگی از منظر امام سجاده (علیه السلام) در صحیفه سجاده، ص ۱۱۷ و ۱۱۸.

۳. فرقان: ۷۰.

۴. عنکبوت: ۶۴.

ناخوشی‌ها و ناملایمات و ایمان به خدایی که مدبر امور و نظاره‌گر هر خوشی و ناخوشی است و با قدرت و علم خود می‌تواند ناخوشی را از بین ببرد و نیز اعتقاد به اینکه او خدای رحیم یاری‌دهنده است که برای برطرف کردن ناخوشی‌ها می‌توان از او یاری خواست، شادی‌آفرین است؛ زیرا امید به خدا باعث خشنودی انسان در ناخوشی می‌شود.^۱ انسان خدا باور مشتاق جلب رضای الهی است و این اشتیاق زمینه‌گذشت و بخشیدن خطاهای دیگران را فراهم می‌کند و زمینه‌ساز شادی می‌شود: «وَلْيَغْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ؟»^۲ آن‌ها باید عفو کنند و چشم ببوشند؛ آیا دوست نمی‌دارید خداوند شما را ببخشد».

د) افزایش استقامت در برابر موانع

از دیگر کارکردهای اعتقاد به خدا و قدرت او، استقامت و پایداری در مسیر زندگی است. انسان در راه رسیدن به اهداف خویش، همواره با موانعی مواجه می‌شود که بردباری در برابر این موانع، او را در رسیدن به اهدافش موفق می‌کند. چنین فردی در برابر مشکلات خانوادگی نیز صبوری می‌کند: «وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ».^۳

ه) مدیریت رفتار اعضای خانواده

خدا باوری، از عقاید قوی برای مهار و مدیریت رفتار اعضای خانواده است. بر اساس میزان قوتی که این باور در درون افراد دارد، مشکلات خانوادگی و فردی کمتر خواهد شد و دیگر نیازی به ناظر بیرونی برای داوری و حل مسائل و مشکلات نیست. شناخت صفات خداوند همچون وسعت بیکران رحمت او،^۴ قدرت مطلق^۵ و کفایت او برای امور انسان،^۶ آثار مثبت فراوانی در زندگی خانوادگی دارد؛ زیرا در پرتو این رحمت و وسعت، عطف و عطوفت اعضای خانواده به یکدیگر بیشتر می‌شود و این عاطفه‌ورزی در پیشگیری و حل مسائل نقش عمده دارد.^۷ تکیه بر قدرت خدا موجب توکل انسان به او در سختی‌ها می‌شود؛ به گونه‌ای که هراسی از مشکلات ندارد. سستی، ترس، اضطراب و عدم اشراف بر موقعیت‌های پیش آمده، باعث می‌شود که فرد روش مناسب

۱. ر.ک: علی رضایی بیرجندی، سبک زندگی از منظر امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجاده، ص ۱۳۸ - ۱۲۹.

۲. نور: ۲۲.

۳. لقمان: ۱۷.

۴. انعام: ۱۴۷: «رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ».

۵. بقره: ۱۶۵: «أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا».

۶. نساء: ۶: «كُفِيَ بِاللَّهِ حَسِيبًا».

۷. ر.ک: محمدرضا سالاری فر، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، ص ۱۱۰.

حل مشکل را به کار نگیرد و حال آنکه توکل بر خداوند، موجب تقویت اراده می‌شود و از تأثیر عوامل روانی کاهنده توان آدمی جلوگیری می‌کند.^۱ در این صورت انسان برای رسیدن به تعادل و سازگاری توانا تر است. اعضای خانواده با توکل، در برخورد با مشکلاتی مانند فقر و بیکاری، معلولیت و بیماری یا بد اخلاقی یکی از اعضای خانواده، با اراده قوی‌تری به حل آن‌ها می‌پردازند.^۲

فهرست منابع

کتاب

قرآن کریم

۱. بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۶ ش.
۲. پناهی، علی احمد، سبک زندگی، قم: مؤسسه امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۳ ش.
۳. پورداوود، ابراهیم، فرهنگ ایران باستان پورداوود، چاپ دوم، تهران: اساطیر، ۱۳۸۶ ش.
۴. جوادی آملی، عبدالله، توحید در قرآن، قم: اسراء، ۱۳۸۷ ش.
۵. خیری، حسن، مبانی نظام اجتماعی اسلام، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳ ش.
۶. دیماتو، ام رابین، روانشناسی سلامت، ترجمه محمد کاویانی و همکاران، تهران: سمت، ۱۳۹۸ ش.
۷. رضایی بیرجندی، علی، سبک زندگی از منظر امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه، تهران: چهار درخت، ۱۳۹۲ ش.
۸. سالاری فر، محمدرضا و همکاران، بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹ ش.
۹. سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، تهران: سمت، ۱۳۹۷ ش.
۱۰. شجاعی، محمد، توکل به خدا، قم: مؤسسه امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۶ ش.
۱۱. ضربایی زاده، بهناز، گلستان یازدهم، تهران: سوره مهر، ۱۳۹۶ ش.
۱۲. طیب، سید عبدالحسین، کلم الطیب در تقریر عقاید اسلام، بی‌جا: کتابخانه اسلام، ۱۳۶۲ ش.

۱. ر.ک: ام. رابین دیماتو، روان‌شناسی سلامت، ترجمه محمد کاویانی و دیگران، ج ۲، ص ۷۵۷.

۲. ر.ک: محمد صادق شجاعی، توکل به خدا، ص ۲۲۵.

۱۳. عاکف، سعید، ساکنان ملک اعظم، مشهد: ملک اعظم، ۱۳۸۴ ش.
۱۴. عباسی ولدی، محمدحسین، افلاکیان زمین ۷، تهران: شاهد، ۱۳۸۴ ش.
۱۵. گروهی از محققان، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، قم: مؤسسه امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۸۶ ش.
۱۶. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، قم: صدرا، ۱۳۸۷ ش.
۱۷. مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، قم: صدرا، ۱۳۸۳ ش.
۱۸. مولوی، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، تصحیح قوام‌الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان، ۱۳۷۸ ش.

نشریات

۱. غباری بناب، باقر، «باورهای مذهبی و اثرات آن‌ها در بهداشت روان»، فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه و رفتار، دوره ۲، شماره ۴، زمستان ۱۳۷۴، ص ۵۴ - ۴۸.
۲. صفورایی پاریزی، محمد مهدی، «شاخصه‌های خانواده کارآمد»، دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، دوره اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۵۸ - ۲۹.

راه‌های تقویت وفاداری در خانواده از منظر آیات و روایات

ساجده سادات موسوی*

مقدمه

اصل وفاداری بین زن و مرد از اموری است که با طبیعت بشری سازگاری دارد. اسلام دین فطرت است و به این امر با روشن‌ترین حالت تأکید کرده است. در واقع تولید نسل از مقاصد طبیعت است که خداوند آن را در قالب ازدواج ریخته و همراه با تعهد قرار داده است.^۱ در این صورت اگر زوجین متعهدانه و مسئولانه در عرصه زندگی ظاهر شوند، قطعاً زندگی به سمت و سوی شیرینی و وفاداری خواهد رفت. خداوند متعال می‌فرماید: «بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَ اتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ...»^۲ آری، کسی که به پیمان خود وفا کند و پرهیزگاری پیشه نماید، (خدا او را دوست می‌دارد؛ زیرا) خداوند پرهیزگاران را دوست دارد. «ازدواج عهد و پیمانی مقدس است که وفای به آن نشان از تقوای فرد دارد. در آیه دیگر آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ».^۳ عقود در این آیه به مطلق عقود اشاره دارد و شامل هر عقدی از بیع و نکاح می‌شود.^۴ در قرآن از ازدواج به عنوان میثاق «غلیظ» یاد شده که به تعهدات آن باید پایبند بود: «وَ كَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا»^۵ چگونه آن را باز پس می‌گیرید، در حالی که شما با یکدیگر تماس و آمیزش کامل داشته‌اید؟ و [از این گذشته] آن‌ها [هنگام ازدواج] از شما پیمان محکمی گرفته‌اند».

* کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث.

۱. محمدحسین طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۴، ص ۲۸۵.

۲. آل عمران: ۷۶

۳. مانده: ۱ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! به پیمان‌ها [و قراردادهای] وفا کنید».

۴. محمدحسین طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۲۵۸.

۵. نساء: ۲۱.

اسلام به عنوان دین کامل وفاداری را امری تکامل بخش و ضروری به حساب می‌آورد و این تعهد تنها در لحظات سختی به بوته آزمون گذاشته می‌شود. دختر علامه طباطبائی می‌گوید:

در اتاقتی که کرایه کرده بودیم، در طرفی، پدرم برای طلاب تدریس می‌کرد و ما در پشت پرده زندگی می‌کردیم؛ ولی با تمام این مشکلات، زندگی بسیار شادی داشتیم. مادرم مشکلات را از پدرم پنهان می‌کرد و معتقد بود حتی یک ساعت اشتغال ذهن پدرم به مسائل زندگی، برای مادر گناه محسوب خواهد شد و تمامی مشکلات زندگی را از پدر پنهان می‌کردند تا ایشان با خیال آسوده به تحصیل و تدریس بپردازند.^۱

برای اینکه همسران به این مرحله از وفاداری برسند باید در زندگی نکاتی را مد نظر قرار دهند که در این جا به مواردی اشاره می‌شود:

۱. ایمان و تقوا

زندگی بر محور آرامش زن و مرد شکل می‌گیرد و ادامه می‌یابد. آرامش حقیقی در بی‌نیازی مادی و لذت بردن جسمی خلاصه نمی‌شود. روح و شاکله ذهنی انسان باید آرام باشد تا هر یک از زوجین بتواند دیگری را به آرامش برساند و این آرامش از مسیر معرفت و شناخت معنوی می‌گذرد؛ یعنی اگر مبنا و محور خانواده خدایی باشد اعضای خانواده در مشکلات تنها به خود و منافع خود توجه نمی‌کنند و مراقب منافع کل خانواده خواهند بود و از آسیب آن جلوگیری می‌کنند.

ائمه اطهار علیهم‌السلام در عین توجه به رشد و تکامل معنوی، به دنبال دنیاگریزی و رهبانیت نبودند و به مردم تأکید می‌کردند که ازدواج نه تنها با معنویت تعارضی ندارد، بلکه در رشد آن بسیار مؤثر است:

دَخَلَتْ امْرَأَةٌ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فَقَالَتْ أَصْلَحَكَ اللَّهُ إِنِّي امْرَأَةٌ مُتَبَتِّلَةٌ فَقَالَ وَمَا التَّبَتُّلُ عِنْدَكَ؟ قَالَتْ لَا أَتَزَوَّجُ. قَالَ وَلِمَ؟ قَالَتْ أَلْتَمِسُ بِذَلِكَ الْفَضْلَ. فَقَالَ انْصَرِفِي فَلَوْ كَانَ ذَلِكَ فَضْلًا لَكَانَتْ فَاطِمَةُ عليها السلام أَحَقَّ بِهِ مِنْكَ؛^۲ زنی خدمت امام صادق عليه السلام آمد و گفت: من رها هستم. حضرت فرمود: رهایی نزد تو چیست؟ عرض کرد: ازدواج نمی‌کنم! امام فرمود: چرا؟ زن گفت: به واسطه آن در پی فضل و برتری هستم. حضرت

۱. خانم نجمه‌سادات طباطبائی، به نقل از: پایگاه اینترنتی بلاغ، نشانی:

<http://www.balagh.ir/content/3829>

۲. محمد بن یعقوب، کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۰۹.

فرمود: منصرف شو؛ زیرا اگر در ترک ازدواج، فضل و برتری وجود داشت، حضرت زهرا علیها السلام به آن از تو سزاوارتر بود [در حالی که احدی بر حضرت زهرا علیها السلام در فضیلت، سبقت نمی‌گیرد].

درحقیقت اگر رهبانیت و دوری از ازدواج در معنویت تأثیر مثبت داشت، شخصیتی مانند حضرت فاطمه علیها السلام در این جهت پیش گام بود.^۱

ازدواج روح انسان را در برابر گناه قوی می‌کند؛ زیرا بسیاری از نیازهای او در محیط خانواده پاسخ داده می‌شود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این مورد می‌فرماید: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَلْقَى اللَّهَ تَعَالَى طَاهِرًا مُطَهَّرًا فَلْيَتَّقَاهُ بِرَوْجَتِهِ»^۲ هر کس دوست دارد که خدا را پاک و طاهر ملاقات کند؛ پس با به همراه داشتن همسری او را ملاقات کند». ازدواجی که از مسیر رضایت الهی بگذرد سبب دوری از گناه می‌شود. وقتی خانواده با هدف اطاعت از اوامر الهی شکل بگیرد و به خداوند و رضای او در همه لحظات زندگی توجه شود، قطعاً هم به نیاز جسمی خود پاسخ داده و هم در طول زندگی رضایت همسر را هم‌سو با رضایت الهی می‌داند و این ارتباط باعث ایجاد محبت و عاملی برای وفاداری در زندگی خواهد بود.

۲. نیاز جنسی

یکی از نشانه‌های قدرت الهی خلق زوجی است که درکنار یک‌دیگر به آرامش می‌رسند. درواقع نوع خلقت آنان به صورتی است که به هم محتاج هستند تا به کمال و رشد مطلوب دست یابند:^۳ «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا»^۴ او خدایی است که [همه] شما را از یک فرد آفرید و همسرش را نیز از جنس او قرار داد، تا در کنار او بیاساید». مولوی می‌گوید:

چون پی بسکن الیهاش آفرید   کی تواند آدم از حوا برید؟
رستم زال ار بود وز حمزه بیش   هست در فرمان اسیر زال خویش
آن که عالم مست گفتارش بُدی   کلمیننی یا حمیرا میزدی^۵

۱. عنایت الله شریفی و مهرعلی لطفی، مقاله «سبک زندگی خانوادگی در قرآن و سنت پیشوایان معصوم علیهم السلام»، دوره ۴، شماره ۱۴ پاییز ۱۳۹۲.

۲. ابن اشعث محمد بن محمد، الجعفریات (الأشعثیات)، ص ۸۹.

۳. محمد حسین طباطبائی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۲ ص ۴۱۸.

۴. اعراف: ۱۸۹.

۵. جلال الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر اول، بیت ۲۴۲۶ - ۲۴۲۸.

روابط زناشویی جزء مهم‌ترین و اساسی‌ترین عواملی است که موجب تقویت وفاداری همسران است. از این رو باید با دقت از این مسئله مراقبت کنند؛ حتما همسرانی که توافق جنسی دارند اگر با نظرهای یک‌دیگر مخالف باشند بدون اینکه اختلاف بین آن‌ها به شکل حاد درآید برای حل مشکلات قدم برمی‌دارند و زندگی‌شان دوام بیشتری دارد.^۱ ولی در مقابل اگر به هر دلیلی مانند عدم توانایی ابراز نیاز جنسی از سوی زوجین یا مسئله کم‌توجهی به نیاز طرف مقابل و گاهی هم عواملی چون عدم توجه به ظاهر، کم‌رنگ شدن عشوه‌گری‌های زنانه و... نیازها به طور صحیح مرتفع نشود وفاداری کم‌رنگ شده و برخی اوقات اختلافات ساده نیز قابل حل شدن نیست. براین اساس به نقش روابط جنسی در وفاداری همسران باید نگاه ویژه داشت و در صورت نیاز، آموزش چگونگی ابراز نیازهای جنسی و عاطفی با توجه به اخلاق همسر و دانستن خواسته‌ها و سلیق او ضروری است. به طور خلاصه زوجین باید به مواردی توجه کنند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

الف) اهتمام داشتن به سلامت جسمی: نشاط و سرزندگی زوجین برای داشتن روابط جنسی مطلوب ضروری است. اگر شخص سلامت جسمی خوبی نداشته باشد، توانایی همراهی کردن همسر را در همبستری و... ندارد و این امر عاملی می‌شود برای کم‌رنگ شدن حس زندگی و به تدریج وفاداری را کاهش می‌دهد. پس باید خانواده به تغذیه و سلامت جسمی خود اهمیت دهد و برنامه غذایی و ورزشی مناسب را در طول روز داشته باشند.

ب) شرایط محیطی مناسب: زوجین باید شرایط محیطی خود را در راستای خواسته خود آماده و از لحاظ ظاهری محیط را زیبا سازند تا انگیزه ارتباطی، آرامش بخش را در خود ایجاد کنند؛ مرتب بودن اتاق خواب یکی از عوامل مؤثر در تحریک انگیزه جنسی و تقویت وفاداری است.^۲

ج) کنارگذاشتن حیا در زمان هم‌بستری: حیا و عفت برای زنان پسندیده است ولی نه در زمان هم‌بستری. امام صادق علیه السلام بهترین زنان را این‌گونه معرفی می‌کند: «خَيْرُ نِسَائِكُمُ الَّتِي إِذَا خَلَّتْ مَعَ زَوْجِهَا خَلَعَتْ لَهُ دِرْعَ الْحَيَاءِ وَإِذَا لَبَسَتْ لَبَسَتْ مَعَهُ دِرْعَ الْحَيَاءِ»^۳ برترین زنان بانویی است که چون با شوهر خلوت کند، لباس حیا را از خود دور کند و چون لباس بپوشد لباس حیا

۱. سید مسعود راد، معماری عشق پایدار در زندگی زناشویی، ص ۸۶ و ۸۷.

۲. همان، ص ۹۸.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۴.

را هم ببوشد». دلیل تأکید حضرت بر این مطلب بر نداشتن حیا به دلیل نیاز همسر بر همراهی صحیح در هم‌بستری است که گرما بخش زندگی و از عوامل تقویت وفاداری محسوب می‌شود. **د) تنوع جنسی:** ایجاد تنوع جنسی همانند تغییر در لباس، رنگ یا نور اتاق و عطر مورد استفاده... می‌تواند در تقویت انگیزه جنسی و نیز لذت بردن از آن مؤثر باشد. باید اشاره کرد که مردان بیش از زنان تنوع طلب هستند؛^۱ امام علی علیه السلام در کلام حکیمانه‌ای به تنوع طلبی مردان اشاره و راه‌کاری برای جلوگیری از گناه ارائه می‌کند؛ آن‌جا که می‌فرماید: «إِذَا رَأَى أَحَدَكُمْ امْرَأَةً تُعْجِبُهُ فَلْيَأْتِ أَهْلَهُ فَإِنَّ عِنْدَ أَهْلِهِ مِثْلَ مَا رَأَى وَ لَا يَجْعَلَنَّ لِلشَّيْطَانِ إِلَى قَلْبِهِ سَبِيلًا وَ لِيُصْرِفَ بَصَرَهُ عَنْهَا»^۲ هرگاه فردی از شما زنی [زیبا] را دید که او را به شگفتی واداشت، به نزد همسر خود برود؛ چرا که همسر او نیز مثل همین خصوصیات را داراست؛ پس اجازه نفوذ شیطان را به قلب خویش ندهد تا چشم خود را از آن زن برگرداند».

۳. تقویت روابط عاطفی

درک متقابل عواطف برای تقویت وفاداری ضروری است. عواطف خانم‌ها با آقایان متفاوت است و باید با آگاهی از این شناخت زندگی را آغاز کرد. خانم‌ها نیاز به شنیده شدن و شنیدن حرف‌هایی دارند که بوی محبت را برایشان زنده می‌کند؛ حتی اگر بیان احساسات با خریدن شاخه گلی باشد. آقایان نیاز به دیده شدن و دیدن نیازهایشان را دارند؛ حتی اگر با یک تشکر ساده از باب قدردانی باشد. در واقع همان اثری که شاخه گل روی عواطف خانم‌ها دارد تشکر و قدردانی روی عواطف آقایان خواهد داشت. پس باید این اتفاق همیشه وجود داشته باشد تا زندگی طراوت خود را حفظ کند. نشان دادن وفاداری زمانی عملی و از باب تربیتی و گاه زبانی است. فرزند آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه می‌گوید: «همیشه ایشان به طرفداری از مادر بلند می‌شد و در مسائلی که پیش می‌آمد همیشه از مادر خانواده حمایت می‌کرد تا احترام مادر همیشه در خانه حفظ شود و حتی به شوخی هم می‌گفت که رئیس ایشان (مادر) است».^۳

امام صادق علیه السلام به نقل از جد بزرگوارشان روایتی را نقل می‌کند که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ إِنِّي أَحْبَبُكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا»^۴ از آن‌جا که زنان عاطفی‌تر و با

۱. سید مسعود زاد، معماری عشق پایدار در زندگی زناشویی، ص ۱۰۴.

۲. محمد بن علی ابن بابویه، الخصال، ج ۲، ص ۶۳۷.

3. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/02/27/2011263>

۴. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۶۹.

محبت‌ترند، در روایات به مردان سفارش شده که اظهار محبت کنند. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «سخن مرد به همسرش که "من تو را دوست دارم" هیچ‌گاه از قلبش بیرون نمی‌رود». این جمله از لحاظ علمی دقیق‌ترین جمله‌ای برای عمق بخشیدن به وفاداری همسران است.

۴.۱.۴ احترام متقابل

برای جلب محبت همسر، نیازی به خریدن اشیای گران قیمت یا درست کردن غذای بی‌نهایت خوشمزه یا رسیدگی به ظاهر نیست. نگه داشتن احترام همسر در خانه و بیرون خانه از مهم‌ترین وظایف همسران است. بیان دل‌چسب و محبت‌آمیز، سخت‌ترین شرایط را برای انسان قابل تحمل می‌کند. دقت کنیم صمیمیت زیادی منجر به از بین رفتن احترام همسرمان نشود. بهترین الگو در رعایت چنین خصوصیتی زندگی حضرت امیر علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام است.

امیرالمومنین علیه السلام می‌فرماید:

فَوَاللَّهِ مَا أَغْضَبْتُهَا وَلَا أَكْرَهْتُهَا عَلَيَّ أَمْرٍ حَتَّى قَبَضَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِ وَلَا أَغْضَبْتَنِي وَلَا عَصَتْ لِي أَمْرًا وَ لَقَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ إِلَيْهَا فَتَنْكَشِفُ عَنِّي الْهُمُومُ وَالْأَحْزَانُ؛^۱ به خدا سوگند که هرگز بر فاطمه غضب نکردم و او را به کاری مجبور نساختم تا آن که خداوند عزوجل او را به نزد خویش برد و او نیز مرا خشمگین نساخت و هرگز برخلاف خواست من عمل نکرد و من هرگاه به او نگاه می‌کردم، غصه‌ها و اندوهم برطرف می‌شد.

این فرهنگ در نهایت سادگی پر از حرف‌هایی است که باید یاد گرفت و تمرین کرد. غضب نکردن، مجبور نکردن و در مقابل، کاری برخلاف میل همسر انجام ندادن زمانی که عشق و احترام معیار رفتار و گفتار و منیتی در قلب‌ها نباشد، هرکدام مراقب دیگری خواهد بود و به تبع زندگی به تعادل می‌رسد. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَشَدُّكُمْ إِكْرَامًا لِخَلَائِلِهِمْ؛^۲ گرامی‌ترین شما نزد خداوند، کسی است که بیشتر به همسر خود احترام بگذارد».

احترام گذاشتن به تنهایی زندگی را بانشاط و عشق را تمديد نمی‌کند؛ باید علاقه را بیان کرد و آن زمان است که نسیم محبت در زندگی حس خواهد شد. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «إِذَا أَحْبَبْتَ رَجُلًا فَأَخْبِرْهُ بِذَلِكَ فَإِنَّهُ أَتْبَتُ لِلْمَوَدَّةِ بَيْنَكُمَا؛^۳ وقتی کسی را دوست داری، او را از این

۱. علی بن عیسی اربلی، کشف الغمة فی معرفة الأئمة، ج ۱، ص: ۳۶۳.

۲. محمد بن علی ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص: ۵۰۶.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۴۴.

دوستی خبر بده که این کار دوستی بین شما را تثبیت می‌کند».

۵. عفو و گذشت

هیچ یک از انسان‌ها معصوم از گناه و اشتباه نیستند و گذشت زمانی معنا می‌یابد که هر یک از همسران مرتکب اشتباهی شده باشد. همان‌طور که خداوند از خطاهای ما می‌گذرد، ما هم بایستی از خطاهای یکدیگر بگذریم: «وَلْيَغْفُوا وَّ لِيُغْفُوا أَلَّا تُجِبُونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَّ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ»^۱.

پشتیبانی کردن در روزهای سخت، گذشتن از بدی‌های یکدیگر و به هم فرصت جبران دادن به معنای وفاداری است: «وَأَنْ تَغْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَّ لَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»^۲ و گذشت کردن شما به پرهیزکاری نزدیک‌تر است، و گذشت و نیکوکاری را در میان خود فراموش نکنید که خداوند به آنچه انجام می‌دهید، بیناست». در زمانی که همه کارها بروفق مراد است، همه می‌توانند خوب باشند.

۶. رعایت حجاب

هریک از مسلمانان وظایفی را در مقابل دیگران به عهده دارند تا جامعه سالم بماند؛ البته وظایف خانم‌ها شاید از جهاتی سخت‌تر باشد. در فضای امروز که انواع و سوسه‌های جذاب برای زیباتر شدن وجود دارد، انتخاب راه درست برای اصلاح جامعه بسیار مهم است. حجاب نمادی از عدم جلوه‌گری در عرصه اجتماعی، عاملی برای وفاداری مرد به زن به شمار می‌رود. اسلام مشکلی با فعالیت زنان در عرصه اجتماعی ندارد بلکه برای ورود زنان در عرصه اجتماعی قوانینی را وضع کرده است که در عین حفظ جایگاه اجتماعی زنان از طریق حجاب عواطف و تمایلات جنسی مردها را معطوف و منحصر به روابط زناشویی می‌کند.^۳ همین مسئله در بین زوجین عشق و محبت بیشتری ایجاد می‌کند؛ زیرا منحصر بودن همسر بدون مقایسه، انگیزه و تمایلات جنسی را به همسر افزایش می‌دهد.^۴

۱. نور: ۲۲.

۲. بقره: ۲۳۷.

۳. سوزنجی، «جیستی، چرایی و پاسخ شبهات پیرامون حجاب»، مجله حوراء، شماره ۲۳ (به نقل از: قاسم ابراهیمی پور، راهبردهای تحکیم خانواده از منظر متون دینی، ص ۱۰۷).

۴. سید مسعود راد، معماری عشق پایدار در زندگی زناشویی، ص ۹۷.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب گفته شده، برای رسیدن به تحکیم بنیان خانواده و وفاداری، همسران باید سبک زندگی خود را اصلاح کنند، خدا را شاهد و ناظر اعمالشان بدانند، با شناخت و اراده متقابل به خواسته‌های همسر خود توجه کنند، بخشش و صبر را بیاموزند، قدردان زحمات همسر خود باشند، در برابر هر سختی مقاومت لازم را داشته باشند و منافع خانوادگی را به مسائل شخصی ترجیح دهند. همه این‌ها منجر به روابط گرم و وفادارانه در زندگی خواهد شد و مایه آرامش هر دو طرف در دنیا و آخرت خواهد بود.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابراهیمی پور، قاسم، راهبردهای تحکیم خانواده از منظر متون دینی، قم: انتشارات موسسه امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۵ ش.
۲. ابن اشعث، محمد بن محمد، الجعفریات (الأشعثیات)، تهران: مكتبة النینوی الحدیثة، [بی تا].
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، النخصال، تحقیق علی اکبر، غفاری، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
۴. _____، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق.
۵. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمة فی معرفة الأئمة (ط - القدیمة)؛ تحقیق سید هاشم، رسولی محلاتی، تبریز: انتشارات بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۶. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۷. راد، سید مسعود، معماری عشق پایدار در زندگی زناشویی، تهران: نشر تهران، ۱۳۸۹ ش.
۸. طباطبائی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم محمد باقر موسوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیة)؛ تصحیح علی اکبر، غفاری و محمد، آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۱۰. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ (للثی)، تحقیق حسین حسینی بیرجندی، چاپ اول، قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش.

راه‌های تقویت وفاداری در خانواده از منظر آیات و روایات ■ ۵۵

۱۱. مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دار الکتب الإسلامی، ۱۴۲۴ق.
۱۲. نیلی پور، مهدی، فرهنگ فاطمیه، اصفهان: انتشارات فرهنگی شهید مدرس، ۱۳۸۲ش.

مجلات

۱۳. سوزنچی، چیستی، چرایی و پاسخ شبهات: پیرامون حجاب، مجله حوراء، شماره ۲۳.
۱۴. عنایت الله شریفی و مهرعلی لطفی، مقاله «سبک زندگی خانوادگی در قرآن و سنت پیشوایان معصوم علیهم‌السلام»، دوره ۴، شماره ۱۴ پاییز ۱۳۹۲.

سایت

<https://www.tasnimnews.com>

<http://www.balagh.ir>

کرامت سالمندان از منظر آیات و روایات

حجت الاسلام والمسلمین محمدامین صادقی ارزگانی*

مقدمه

سالمند در خانواده، موهبتی الهی و گوهری گرانبها در صدف زندگی و صندوقچه اسرار تاریخ است که از نگاه نافذش، بصیرت می درخشد و قلبش جز محبت و یاد خدا چیزی در خود ندارد؛ از این رو سالمندان زمینه فیض الهی را فراهم می کنند و وجودشان برکت است؛ چنانکه رسول اعظم ﷺ فرموده است: «الْبَرَكَةُ مَعَ أَكْبَرِكُمْ»^۱ وجود پیران سالخورده بین شما، باعث افزایش فیض ربوبی و بسط نعمت های الهی است». کهنسالان، عمری تجربه ها کسب کرده و در مدرسه زندگی درس هایی را فرا گرفته اند. آن ها اگر چه از جهت جسمانی ناتوان شده و قدرت فعالیت و تحرک را از دست داده اند، ولی از نظر معنوی تجاربی ارزنده ای دارند، نیک و بدها را می فهمند و مسائل را بهتر تجزیه و تحلیل می کنند. آن ها می توانند مانند رهبران روحانی، هادی دیگران باشند و جوانان و میانسالان را به خیر و سعادت شان راهنمایی نمایند؛ همان گونه که امام صادق علیه السلام فرموده است: «الشَّيْخُ فِي أَهْلِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ»^۲ وجود پیر سالخورده در خانواده اش همانند پیغمبر الهی است در بین امتش». از منظر آیات و روایات، سالمندان دارای کرامت هستند و باید به عواملی که موجب توجه به این کرامت می شود؛ بیشتر پرداخته شود تا جامعه نسبت به این قشر ارزشمند و دلسوز التفات و عنایت بیشتری داشته باشد.

شناخت حقوق سالمندان

یکی از آسیب های جدی جامعه، عدم شناخت جایگاه و حقوق سالمندان است؛ زیرا برخی

* نویسنده و پژوهشگر.

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۱۳۷.

۲. محمد بن احمد فتال نیشابوری، روضة الواعظین و بصيرة المتعظین، ج ۲، ص ۴۷۶.

تصور می‌کنند که آن‌ها موانع زندگی خانواده و سربار جامعه هستند؛ چنانکه در زندگی ماشینی امروزه خانه سالمندان را برای نگهداری پیران تشکیل داده‌اند. این نوع زندگی برای سالمندان، چیزی جز مرگ تدریجی نیست.

متأسفانه امروزه در جامعه ما نیز جایگاه سالمندان در مقایسه با گذشته تضعیف شده و آن‌ها را با مشکلاتی مواجه ساخته است. در جوامع سنتی سالمندان موقعیت اجتماعی را در اختیار داشته و نقش‌های کلیدی در خانواده و جامعه داشتند، اما تحولات ایجاد شده در عرصه‌های مختلف، گسترش تکنولوژی، آپارتمان‌نشینی، گسست دو نسل، جابجا شدن ارزش‌ها و عدم شناخت حقوق شهروندی سالمندان سبب کم شدن موقعیت سالمندان در مقایسه با جوامع گذشته شده است. این در حالی است که در گزاره‌های دینی سالمندان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. اسلام برای سالمندان حقوق خاصی قائل شده است؛ همان حقی که امروزه جوانان و میانسالان بدان توجه ندارند. امام باقر علیه السلام فرموده است: «سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَعْظَمُ حَقًّا عَلَى الرَّجُلِ قَالَ وَالِدَاةُ»^۱ از رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سؤال شد چه کسی بزرگ‌ترین حق را به آدمی دارد؟ فرمود: پدر و مادر. امام سجاد علیه السلام نیز فرموده است: «وَأَمَّا حَقُّ الْكَبِيرِ فَإِنَّ حَقَّهُ تَوْقِيرَ سِنَّةٍ...»^۲ اما حق بزرگ‌تر بر تو، آن است که او را به خاطر سنش احترام نمایی.

با توجه به اهمیت و جایگاه والدین است که خشنودی و خشم والدین، با خشنودی و خشم خداوند گره خورده است؛ چنانکه رسول اعظم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «رَضِيَ اللَّهُ فِي رَضَى الْوَالِدَيْنِ وَ سَخَطُهُ فِي سَخَطِهِمَا»^۳ خشنودی پدر و مادر، رضای خداوند است و خشم الهی در غضب پدر و مادر است. همچنین آن حضرت فرموده است: «نَظَرُ الْوَالِدِ إِلَى وَلَدِهِ حُبًّا لَهُ عِبَادَةٌ»^۴ نگاه محبت‌آمیز فرزند به روی پدر و مادر، عبادت است. بر این اساس دختران و پسران جوان امروز، مادران و پدران فردای اجتماع هستند. اگر جوانان امروز وظیفه تکریم و احترام را نسبت به والدین خود مراعات نمایند و این سنت الهی را در جامعه نگهداری کنند، فردا خودشان مورد تکریم فرزندان خویش قرار می‌گیرند و از این نعمت سعادت‌بخش برخوردار می‌شوند.

انجام تکلیف شرعی

تکریم سالمندان و احترام آنان، از آموزه‌های قرآنی است:

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالأنوار، ج ۷۹، ص ۶۵.
۲. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۷۶.
۳. آقا حسین بروجردی، جامع احادیث الشيعة (للبروجردی)، ج ۲۶، ص ۸۸۷.
۴. حسین بن محمد تقی نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۵، ص ۱۷۰.

کرامت سالمندان از منظر آیات و روایات ■ ۵۹

و بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَوْفٌ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا وَاحْفَظْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلْمِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا؛^۱ و به پدر و مادر [خود] احسان کنید. اگر یکی از آن دو یا هر دو در کنار تو به سالخورگی رسیدند، به آن‌ها [حتی] اوف مگو و به آنان پرخاش مکن و با آن‌ها سخنی شایسته بگوی و از سر مهربانی، بال فروتنی بر آنان بگستر و بگو: پروردگارا! آن دو را رحمت کن، چنانکه مرا در خردی پروردند.

در این آیه شریفه به چند نکته درباره تکریم پدر و مادر اشاره گردیده است. نیکی به پدر و مادر در کنار عبادت پروردگار ذکر شده و احسان و نیکوکاری به پدر و مادر همانند عبودیت الهی، به عنوان تکلیف شرعی بر فرزندان واجب است. اشاره به زمان سالمندی و کهولت والدین، گویای آن است که گر چه در همه زمان‌ها فرزند وظیفه دارد به پدر و مادرش نیکی کند، ولی در زمان سالمندی آنان این تکلیف بیشتر متوجه فرزندان می‌شود. فرزند حق ندارد حتی به والدینش کلمه‌ای همچون «أف» بگوید و باید با تکریم و احترام، با آنان به ملاحظت و مهربانی سخن بگوید و با آنان، با تواضع و فروتنی رفتار کنند.

بنابراین یکی از علل تکریم سالمندان در خانواده، تکلیف شرعی انسان است. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه نوشته است: «معلوم می‌شود مسئله احسان به پدر و مادر بعد از مسئله توحید، واجب‌ترین واجبات است؛ هم چنانکه مسئله عقوق (نفرین) بعد از شرک ورزیدن به خدا، از بزرگ‌ترین گناهان کبیره است؛ به همین جهت این مسئله را بعد از توحید و قبل از سایر احکام اسم برده است».^۲

انجام وظیفه انسانی

حفظ کرامت انسانی افزون بر تکلیف الهی، وظیفه انسانی است؛ زیرا حفظ کرامت والدین امر عقلانی و فطری است؛ چنانکه امام سجاده علیه السلام فرموده است:

اللَّهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي وَ اَثْبِتْهُمَا عَلَيَّ تَكْرِمَتِي وَ احْفَظْ لَهُمَا مَا حَفِظْتَ مِنِّي فِي صِغَرِي فَهَمَا اَوْجِبُ حَقًّا عَلَيَّ وَ اَقْدَمُ اِحْسَانًا اِلَيْ وَ اَعْظَمُ مِنَّةً لَدَيَّ مِنْ اَنْ اَقْصَهُمَا بِعَدْلٍ اَوْ اُجَازِيَهُمَا عَلَيَّ مِثْلًا، اَيْنَ اِذَا؛^۳ خدایا! آنان را به پاس پرورش من پاداش بخش و در برابر

۱. اسراء: ۲۳ و ۲۴.

۲. سید محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۳، ص ۱۳۵.

۳. امام زین العابدین علیه السلام، صحیفه سجاده، دعای ۲۴.

گرامیداشت من جزا عنایت فرما و هر چه را در کودکی ام نسبت به من منظور داشتند، در حق آنان منظور دار. حق آنان بر من از حق من بر آنان، واجب‌تر و احسان‌شان به من پیشتر و دیرین‌تر و نعمت‌شان نسبت به من، عظیم‌تر از این است که بر اساس عدالت کارشان را تلافی کنم یا با آنان مانند آنچه را با من رفتار کردند، رفتار کنم.

در این فراز، نکته‌های اخلاقی و انسانی تکریم سالمندان اشاره شده است. بر اساس اقتضای حکم اخلاقی، اگر کسی به انسان در هنگامه نیاز و ناتوانی‌ها نیکی و احسان کند؛ باید در مقابل نیکی و احسان او را به صورتی بهتر و یا دست‌کم به اندازه‌ای که او نیکی نموده، جبران کند. بدیهی است چنانکه در این فراز اشاره شده است، هیچ کسی مثل پدر و مادر به انسان نیکی و احسان نمی‌کند؛ بنابراین اگر کسی به حکم وظیفه شرعی در حال سالمندی به پدر و مادرش کمک نماید، بر اساس حکم عقلی و اخلاق انسانی باید آن‌ها را مورد مهر و محبت خویش قرار دهد و در سن کهولت و پیری آنان، با آن‌ها نیکی و احسان کند تا دست‌کم همه محبت و خوبی‌شان در زمان کودکی و نیاز انسان جبران شود. اگرچه خوبی و محبت آنان قابل جبران نیست، ولی در حد توان باید تلاش شود که با تکریم و پذیرش نگاهداشت آن‌ها در خانه و جمع خانواده، به یاری و توفیق الهی کمی خدمت‌هایشان را کمی جبران کند.^۱

ای وجودت جلوه پروردگار	ابر باران خیز در فصل بهار
شیر توجان مایه جان من است	هم دوا، هم آب و هم نان من است
هستی من وامدار هستت توست	گاه رفتن دست من در دست توست
غنچه من شاد از شیر شماست	برگ و بارم لطف تدبیر شماست
شهد مهرت بارها نوشیده‌ام	خاک پایت توتیای دیده‌ام
مهر مادر جلوه مهر خداست	زین سبب بی‌حد و حصر و منتهاست ^۲

رسالت جوانان

جوانان باید بدانند که عمر به سرعت می‌گذرد و طولی نمی‌کشد که آنان به میانسالی می‌رسند و میانسالان پیر می‌شوند. بنابراین بنا بر آیات قرآن باید به والدین کهنسال خویش نیکی کنند و حقوق انسانی پدران و مادران پیر خود را مراعات نمایند تا هنگام پیری، فرزندان‌شان نیز به

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۷۵.

۲. محمدامین صادقی ارزگانی، دیوان شعر باغچار نامه، ص ۲۳۶.

آن‌ها احسان کنند و حقوق‌شان را رعایت نمایند. باید این سنت مقدس اسلامی را در کانون خانواده محافظت کرد و از هر نسلی به نسل دیگر منتقل نمود تا اطفال و نوجوان، احترام والدین را از آن‌ها درس بگیرند و فردا درباره پیری آن‌ها اعمال کنند.^۱ امام علی علیه السلام فرموده است: «وَقَرُّوا كِبَارَكُمْ، يُوقِّرْكُمْ صِغَارَكُمْ؛^۲ به بزرگان‌تان احترام کنید تا کوچک‌ترها هم به شما احترام کنند». امام صادق علیه السلام نیز فرموده است: «بُرِّوا آبَاءَكُمْ يَبْرِكْكُمْ أَبْنَاؤُكُمْ؛^۳ به پدران‌تان نیکی کنید تا فرزندان‌تان هم به شما نیکی کنند».

یکی از مصادیق نیکی، احترام به سالمندان است. امام خمینی رحمته الله علیه نسبت به این مسئله اهمیت بسیاری قائل بود؛ چنانکه نقل شده است:

روزی در جماران به محضر امام خمینی رحمته الله علیه رسیدیم. یکی از مسئولین مملکتی برای انجام کارهای جاری به خدمت امام رحمته الله علیه رسید و پدر سالخورده‌اش همراهش بود. وقتی که می‌خواست حضور امام رحمته الله علیه برسد، خودش جلوتر از پدر حرکت کرد. پس از تشریف به خدمت امام رحمته الله علیه، پدرش را معرفی کرد. امام رحمته الله علیه نگاهی به آن مسئول نمود و فرمود: «این آقا پدر شما هستند؟». آن فرد عرض کرد: «آری». امام رحمته الله علیه فرمود: «پس چرا جلو وی راه افتادی و وارد شدی؟»^۴.

خانم زهرا مصطفوی می‌گوید: «امام رحمته الله علیه بارها به من می‌گفتند: اینکه می‌گویند بهشت زیر پای مادران است؛ یعنی باید اینقدر جلوی پای مادر صورت به خاک بمالی تا خداوند تو را به بهشت ببرد». خانم صدیقه مصطفوی نیز می‌گوید: «یک روز من در خدمت امام رحمته الله علیه ایستاده بودم و دخترهایم نشسته بودند. ایشان با ناراحتی به بچه‌ها گفتند: بلند شوید و بروید. اصلاً وقتی مادر جلوی شما ایستاده، چرا شما نشسته‌اید؟ بلند شوید از جایتان»^۵.

دیدار با سالمندان و احوالپرسی از آنان

سالمندان دوست دارند در کنار دیگر اعضای خانواده و از محبت آنان برخوردار باشند، اما

۱. ر.ک: محمدتقی فلسفی، بزرگسالان و جوانان از نظر افکار و تمایلات، ج ۱، ص ۶۰.

۲. محمد بن علی صدوق، الأمالی، ص ۹۴.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۵۴.

۴. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «امام خمینی و احترام پدر»، ۱۳۹۶/۱۲/۰۹، کد خبر: ۵۱۱۴۸.

<https://hawzah.net/fa/LifeStyle/View/51148>

۵. غلامعلی رجایی، برداشت‌هایی از سیره امام خمینی رحمته الله علیه، ج ۱، ص ۳.

اگر به دلایلی در مراکز سالمندان حضور دارند، باید به دیدار آن‌ها رفت؛ زیرا سالمندان در چنین شرایطی بیشتر از هر زمان دیگری احساس تنهایی می‌کنند و به محبت و دلجویی نیاز دارند. یکی از شخصیت‌ها می‌گوید: «روزی از تلویزیون دیدم یکی از همین پیرمردهایی که در خانه سالمندان زندگی می‌کنند، می‌گفت: دخترم، پسر من اگر نمی‌خواهید بیایید به من سر بزنید؛ فقط از سلامتی خودتان به من خبری بدهید. این وضعیت خیلی تأسف‌آور است که البته شامل حال همه نمی‌شود».^۱

قرآن درباره والدین فرموده است: «وَلَا تَنْهَرُھُمَا».^۲ مفسران این عبارت را دوگونه معنا کرده‌اند. برخی آن را به معنای پرخاش نکردن، بلند صحبت نکردن و فریاد نزدن دانسته‌اند. بعضی نیز آن را به معنای طرد نکردن والدین از خود دانسته‌اند. این معنا در لغت نیز مطرح است؛ بنابراین «وَلَا تَنْهَرُھُمَا»، یعنی پدر و مادر را از خود دور و طردشان مکن. این آیه و آیات دیگر به فرزندان سفارش می‌کند که مبدا هنگام پیری پدر یا مادر، در نگهداری از آن‌ها کوتاهی کنید یا این مسئولیت را به عهده دیگری بگذارید و بخواهید آن‌ها را از زندگی خود بیرون کنید؛ زیرا وجود پدر و مادر در زندگی فرزند، برکت است. اگرچه سپردن والدین به خانه سالمندان، کاری بسیار ناپسند و به دور از انصاف و عدالت است، اما اگر بنا به دلایلی آن‌ها را به خانه سالمندان سپردید، باید به آن‌ها سر بزنید.

قدردانی از سالمندان

یکی از راه‌های تکریم‌افزایی، قدردانی از سالمندان است؛ زیرا آن‌ها مهم‌ترین نقش را در تربیت فرزندان و رشد و پویایی جامعه داشته‌اند. سپاسگزاری موجب می‌شود سالمندان احساس کنند که سر بار جامعه نیستند و مردم قدر و ارزش آن‌ها را می‌دانند. سپاسگزاری از والدین، نهادینه‌سازی تکریم سالمندان برای نسل‌های بعد است؛ از این رو قرآن در سوره لقمان بلافاصله پس از یادآوری زحمات مادر،^۳ دستور به شکرگزاری می‌دهد که این مسئله نشان‌دهنده جایگاه ویژه پدر و مادر است: «أَنْ اشکُرْ لِي وَ لِوَالِدَيْکَ؛ هم شکر مرا به جا بیاورید و هم شکر پدر و مادر را». شکر خدا را باید به جا آورد؛ چون خالق ماست. شکر پدر و مادر را نیز باید به جا آورد؛ زیرا

۱. همشهری آنلاین، «حکایت تکریم سالخوردگان»، ۱۳۹۳/۰۲/۱۶، کد خبر: ۲۵۸۵۹۲.

<https://www.hamshahrionline.ir/news/258592>

۲. اسراء: ۲۴.

۳. لقمان: ۱۴: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَتَيْنِ أَنْ اشکُرْ لِي وَ لِوَالِدَيْکَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ».

ورود ما به زندگی دنیا توسط آن‌ها بوده است. آن‌ها وسیله فیض الهی درباره ما بوده‌اند و خداوند برای کسی که وسیله فیض است، حرمت بسیاری قائل است. شکر پدر و مادر به این معناست که به آن‌ها احسان کنید؛ چنانکه در آیه دستور احسان به آنان داده شده است: «و بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا»^۱. سپاس از خداوند، بندگی خدا و سپاسگزاری نسبت به خدمات و جایگاه پدر و مادر، احسان به آن‌هاست. در روایت آمده است مردی مشغول طواف خانه خدا بود، مادرش را نیز بر دوش گرفته بود و طواف می‌داد. در همان حال پیامبر ﷺ را دید و از آن حضرت پرسید: «آیا با این کار، حق مادرم را ادا کرده‌ام؟». آن حضرت فرمود: «خیر. تو با این کارت حتی یکی از ناله‌های او را هم (به هنگام وضع حمل) جبران نکرده‌ای»^۲.

شناخت آثار و برکات وجود سالمندان

یکی از راه‌های تکریم سالمندان، بیان آثار و برکات وجود آنان در خانواده و جامعه است؛ زیرا یکی از عوامل تأثیر مشوق‌هاست؛ همان‌گونه که امروزه برای جمعیت‌افزایی از فاکتورهای مشوق مانند دادن وام مسکن استفاده می‌کنند. اگر امروزه عوامل تشویق درباره تکریم سالمندان اجرایی و عملیاتی شوند، مطمئناً جوانان و میانسالان بیشتر به تکریم سالمندان می‌پردازند. در آموزه‌های دینی به آثار دنیوی و اخروی خدمت به سالمندان اشاره شده است؛ چنانکه پیامبر ﷺ فرموده است: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يُمَدَّ لَهُ فِي عُمُرِهِ وَيُنْسَطَ فِي رِزْقِهِ فَلْيَصِلْ أَبَوَيْهِ»^۳ کسی که طولانی شدن عمر و توسعه رزق را دوست دارد، به پدر و مادر خود نیکی کند». در روایتی از ابن عباس، از رسول خدا ﷺ آمده است: «هر فرزند نیکوکاری که از روی مهربانی به پدر و مادر نگاه کند، در مقابل هر نگاه ثواب یک حج کامل مقبول به او داده می‌شود». از آن حضرت سؤال کردند: «حتی اگر روزی صد مرتبه به آن‌ها نگاه کند؟». حضرت فرمود: «آری؛ خداوند بزرگ‌تر و پاک‌تر است»^۴. امام صادق علیه السلام نیز فرموده است: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُخَفَّفَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَنْهُ سَكَرَاتِ الْمَوْتِ ... فَلْيَكُنْ بِوَالِدَيْهِ بَارًا»^۵ کسی که دوست دارد موقع قبض روح جان او راحت گرفته شود، پس به پدر و مادر خود نیکی کند». شاید بر همین اساس است که اولیای خدا غطبه می‌خورند کاش می‌توانستند به والدین خدمت کنند. در روایتی آمده است: وقتی حضرت موسی علیه السلام با

۱. همان.

۲. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۷۹.

۳. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۱، ص ۸۵.

۴. همان، ج ۷۴، ص ۷۳.

۵. محمد بن علی صدوق، الأمالی، ص ۳۸۹.

پروردگارش مناجات می‌کرد، مردی را دید که مناجات می‌کند. حضرت موسی علیه السلام به مقام و درجه او غبطه خورد و عرض کرد: «پروردگارا! به چه وسیله بندهات را به این مقام رساندی؟». ندا آمد: «ای موسی! این مرد به پدر و مادر خود نیکی می‌کرد».^۱

شهید مطهری می‌گوید: «گاه‌گاهی که به اسرار وجودی خود و کارهایم می‌اندیشم، احساس می‌کنم یکی از مسائلی که باعث خیر و برکت در زندگی‌ام شده و همواره عنایت و لطف الهی را شامل حال من کرده است، احترام و نیکی فراوان بوده است که به والدین خود به‌ویژه در دوران پیری و هنگام بیماری کرده‌ام». یکی از فرزندان شهید مطهری می‌گوید: «من مکرر شاهد تواضع و احترام خاص پدر و معلم عزیزم نسبت به پدر بزرگوارش بودم. هر گاه به فریمان می‌رفتیم، پدرم تأکید داشتند که نخست به منزل پدر و مادرشان بروند. در موقع روبه‌رو شدن با پدر و مادر، دست آنان را می‌بوسیدند و به ما نیز توصیه می‌کردند ایشان را ببوسیم».^۲

نهادینه‌سازی سنت‌های اجتماعی

سازمان ملل در سال ۱۹۸۲ شورای جهانی سالمندی را تشکیل داد و در همان سال طرحی را برای تعیین یک روز جهانی برای سالمندان ارائه داد تا اینکه در سال ۱۹۹۰ این شورا اول اکتبر را روز جهانی سالمندان تعیین کرد.^۳ جمهوری اسلامی نیز روز نهم مهرماه را، به عنوان روز جهانی و ملی سالمندان اعلام نمود.^۴ و برخی اقدامات نیز این روز صورت گرفت، اما واقعیت این است که این امر کافی نیست، از این رو یکی از راه‌های تکریم سالمندان گسترش احیای فرهنگ سنت‌های ملی و دینی در جامعه است تا جوانان بیشتر با این برنامه‌ها آشنا شوند، و این در حالی است که در برخی کشورها، مانند ژاپن روز ملی سالمندان را تعطیل کرد و ژاپنی‌ها، در این روز احترام، مهربانی و علاقه‌مندی خود را به افراد مسن در خانواده و جامعه را ابراز می‌دارند و از افراد مسن در جریان مراسم مختلف در این کشور دعوت به عمل می‌آید و با اهدای هدایایی از آن‌ها تجلیل می‌شود، و برنامه‌های فرهنگی و رقابت‌های ورزشی با محوریت سالمندی در سطح جامعه برای این قشر از افراد جامعه برگزار می‌شود. در برخی مدارس ابتدایی دانش‌آموزان، برای

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۸۷.

۲. پرتال فرهنگی راسخون، «آیت‌الله مطهری و احترام به والدین»، ۱۳۹۰/۰۹/۰۲، کد مطلب: ۲۰۲۷۷۸.

<https://rasekhoon.net/article/show/202778>

3. <https://web.ssu.ac.ir/page-salamatvasalmandi/fa/180>

4. <https://www.irna.ir/news/84489595>

پدر بزرگ‌ها و مادر بزرگ‌های خود نقاشی می‌کشند و یا آن‌ها که صنایع دستی را تهیه می‌کنند و به آن‌ها و افراد مسن دیگری که در آسایشگاه‌های سالمندان زندگی می‌کنند، هدیه می‌دهند.^۱

بر این اساس یکی از راه‌های تکریم سالمندان احیا فرهنگ سنت‌های اجتماعی، برگزاری همایش، تهیه سریال و فیلم و برگزاری جشن... برای سالمندان است. تا احیای سنت‌های الهی و اجتماعی در جامعه نهادینه‌سازی و به‌عنوان ارزش اجتماعی مطرح شود، چنانچه امام علی علیه السلام دستور می‌دهد که ارزش و سنت الهی و سنت‌های اجتماعی را حفظ نماید: «... أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَإِثَارِ طَاعَتِهِ، وَاتِّبَاعِ مَا أَمَرَ بِهِ فِي كِتَابِهِ، مِنْ فَرَائِضِهِ وَسُنَنِهِ؛^۲ او را به تقوای الهی فرمان می‌دهد و به ایثار و مقدم داشتن اطاعت خدا و پیروی از آنچه در کتاب او (قرآن مجید) به آن امر فرموده اعم از فرایض و سنن) دستور می‌دهد».

دعا برای سالمندان

اگر چه تصور بر این است که والدین باید برای فرزندان خویش دعا کنند تا زندگی موفق و فرجام نیک داشته باشند، اما در گزاره‌های دینی تأکید شده است که فرزندان نیز برای والدین دعا نمایند؛ زیرا در آیات و روایات سفارش شده است قبل از آنکه انسان برای خود دعا کند، برای دیگران دعا نماید. بی‌تردید یکی از مصادیق دیگران، والدین هستند. انسان در پیری نیاز بیشتری به دعا دارد؛ از این رو در قرآن آمده است: «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا؛^۳ بگو خدایا به آن‌ها رحم کن و در حق آن‌ها لطف بفرما، همان‌گونه که من کودک بودم و آن‌ها با لطف مرا پرورش دادند». امام سجاد علیه السلام در این باره چنین دعا کرده است: «وَ احْفَظْ لَهُمَا مَا حَفِظْتَ لِي فِي صَغَرِي فَهُمَا أَوْجِبُ حَقًّا عَلَيَّ؛^۴ خدایا! آنان را به پاس پرورش من، پاداش بخش و در برابر گرامیداشت من، جزا عنایت فرما».

1. <https://www.irna.ir/news/8166234>

۲. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۳. اسراء: ۲۴.

۴. امام زین العابدین علیه السلام، صحیفه سجادیه، دعای ۲۴.

فهرست منابع کتب

قرآن کریم

۱. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تهران: دار الکتب اسلامیة، [بی‌تا].
۲. امام‌زین‌العابدین، علی بن حسین علیه‌السلام، صحیفه سجادیة، تهران: نشر مؤسسه فیض الاسلام، ۱۳۶۸ ش.
۳. بروجردی، آقا‌حسین، جامع احادیث شیعه، چاپ اول، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ ش.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ ق.
۵. رجایی، غلامعلی، برداشت‌هایی از سیره امام خمینی علیه‌السلام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۹۲ ش.
۶. صادقی ارزگانی، محمد امین، باغچارنامه، قم: چاپ ققنوس، [بی‌تا].
۷. صدوق، محمد بن علی، الامالی، چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۸۸ ق.
۹. فتال نیشابوری، احمد بن محمد، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، چاپ اول، قم: انتشارات رضی، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. فلسفی، محمدتقی، بزرگسال و جوان از نظر افکار و تمایلات، چاپ دهم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶ ش.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چاپ اول، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ش.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
۱۴. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸ ق.

سایت‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «امام خمینی علیه‌السلام و احترام پدر»، ۱۳۹۶/۱۲/۰۹، کد خبر: ۵۱۱۴۸.
۲. پرتال فرهنگی راسخون، «آیت‌الله مطهری و احترام به والدین»، ۱۳۹۰/۰۹/۰۲، کد مطلب: ۲۰۲۷۷۸.
۳. همشهری آنلاین، «حکایت تکریم سالخوردگان»، ۱۳۹۳/۰۲/۱۶، کد خبر: ۲۵۸۵۹۲.

الگوسازی زنان در قرآن

فریده فاطمی مهر*

مقدمه

تاریخ، نمایشگر زنانی است که در عرصه ایمان، عمل صالح و پیمودن مدارج رشد و کمال گوی سبقت را از دیگران ربوده‌اند و نامشان در زمره اسوه‌ها و نقش‌آفرینان تاریخ ثبت شده است. قرآن از زنانی نام برده است که در زمان خود الگوی مردم بوده‌اند. برخی دیگر نیز به عنوان الگوی فرا زمانی و فرا مکانی، برای تمامی دوران‌ها به عنوان الگو معرفی شده‌اند. نوشتار حاضر ویژگی‌های چهار بانوی قرآنی - حضرت آسیه رضی الله عنها، حضرت مریم رضی الله عنها، حضرت خدیجه رضی الله عنها و حضرت زهرا رضی الله عنها - که به فرمایش پیامبر صلی الله علیه و آله به کمال رسیدند^۱ و برترین زنان بهشت معرفی شدند،^۲ می‌پردازد تا الگوی مناسبی را در اختیار همگان به‌ویژه زنان مسلمان قرار دهد.

مفهوم اسوه و الگو

اسوه در لغت به معنای «مقتدا»، «الگو»، «سرمشق»، «پیشوا» و «پیشرو»^۳ آمده است. الگو در معنای اصطلاحی نیز به طرح و نمونه یا مدلی از شکل یا اشیا یا موردی از رفتار اطلاق می‌شود.^۴ الگوی انسانی نیز به شخصیتی گفته می‌شود که به دلیل دارا بودن برخی خصوصیات، شایسته تقلید و پیروی است. در علوم اجتماعی نیز الگوها، شیوه‌هایی از زندگی هستند که از فرهنگ نشأت می‌گیرند و افراد به هنگام عمل به طور طبیعی با این الگوها سر و کار دارند و

* دانش‌آموخته، سطح ۳ تفسیر و علوم قرآن.

۱. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۴۸۰.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۵۳.

۳. حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج ۳، ص ۱۹۶.

۴. سید داود حسینی نسب و علی اصغر اقدم، فرهنگ واژه‌ها: تعاریف و اصطلاحات تعلیم و تربیت، ص ۶۳۲.

اعمال آن‌ها با این الگوها تطابق می‌یابد.^۱

از الگو در عربی به «أسوه» و «قُدوه» تعبیر می‌شود.^۲ راغب، اسوه را حالتی می‌داند که انسان به هنگام پیروی از غیر پیدا می‌کند.^۳ قرآن کریم واژه اسوه را در سه مورد به کار برده است.^۴ مفسران در تفسیر آیه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» گفته‌اند: «اسوه یعنی قدوه که عبارت است از اقتدا و پیروی کردن و اسوه در مورد رسول خدا ﷺ؛ یعنی پیروی و تبعیت کردن از او هم در گفتار و هم در رفتارش به او تأسی کنید».^۵

شیر را بچه، همی مانند بدو
تو به پیغمبر به چه مانی بگو^۶

الگوی زنان در قرآن

قرآن در معرفی الگو و تجلیل از شخصیت‌ها، فرقی میان زن و مرد قائل نشده است.^۷ قرآن زنان نمونه‌ای را برای الگوسازی به صورت مستقیم یا غیر مستقیم معرفی، و سرگذشت آن‌ها را نقل کرده است؛ زنانی که قابلیت الگو شدن برای دیگران، اعم از مرد و زن را دارند. مطالعه و تأمل در سرگذشت این بانوان، گویای یک یا دو ویژگی خاص در وجودشان است که آنان را به الگوی ماندگار در تاریخ تبدیل کرده است.

۱. حضرت آسیه رضی الله عنها، الگوی حق‌پذیری و ظلم‌ستیزی

آسیه رضی الله عنها، زن نام‌آوری است که در دفاع از دین خدا و پیامبر الهی و مبارزه با ظلم و ستم فرعون در تاریخ ضرب‌المثل شده است. آسیه رضی الله عنها با اعلام انزجار از ظلم و ستم فرعون، با خوی فرعون و طاغوتی مخالفت و مبارزه و نسبت به آن ابراز تنفر می‌کند. این بانوی گرامی دارای درایت، روشن‌بینی و از خودگذشتگی بود.^۸ او سال‌ها به طور مخفیانه یکتاپرستی کرد تا سرانجام

۱. آلن بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، ص ۲۶۰.

۲. احمد بن فارس قزوینی، معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۱۰۵؛ محمد بن مکرم ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۱۴۷.

۳. حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۷۶.

۴. احزاب: ۲۱؛ ممتحنه: ۴ و ۶.

۵. سید محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۶، ص ۲۸۸.

۶. جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، دفتر دوم، بیت ۲۲۰۲.

۷. محسن قرائتی، تفسیر نور، ج ۱۲، ص ۱۳۹.

۸. احمد بهشتی، درس‌هایی از زندگانی زنان نامدار در قرآن و حدیث و تاریخ، ص ۴۴.

در راه مبارزه علیه ظلم و بی‌عدالتی^۱ در راه حق به شهادت رسید.^۲ شهادت آسیه علیها السلام، بیانگر این پیام است که در محیط فاسد و در جامعه ستمکار نیز می‌توان پاک بود.^۳

داستان دفاع از حق و ایستادگی مقابل ظلم حضرت آسیه علیها السلام این‌گونه نقل شده است: در دستگاه فرعونیان، همسر حزیبیل نجار به عنوان آرایشگر دختر فرعون رفت و آمد می‌کرد. روزی وی مشغول شانه زدن زلف‌های انیسا، دختر فرعون بود که شانه از دستش افتاد و هنگام برداشتن آن، بسم‌الله گفت. دختر فرعون با تعجب گفت: «آیا منظور از گفتن الله، پدرم فرعون است؟». زن آرایشگر گفت: «نه، منظورم خدای موسی و هارون است که زمین و زمان و پدرت، فرعون را آفریده است».

دختر فرعون ماجرا را برای پدرش بازگو کرد و فرعون، آرایشگر و فرزندانش را به حضور فراخواند و پرسید: «پروردگارت کیست؟». زن گفت: «خدای من و تو، الله است که پروردگار جهانیان است». فرعون با شنیدن این سخن دستور داد تئوری را که از مس ساخته بودند، روشن کنند و تمام فرزندان آن زن را یک به یک میان آن تنور سوزاند تا نوبت به فرزند شیرخواره آرایشگر رسید. در این مرحله صبر و قرار زن تمام شد و شروع به اعتراض و گریه کرد، ولی آن بچه شیرخواره به امداد غیبی به سخن در آمد و گفت: «ای مادر! صبر کن که این بلاها در راه حق است». در پایان کار نیز زن را به آتش انداختند و سوزاندند. این زن مؤمن و شجاع تا زنده بود، تسلیم جور و ستم نشد و در برابر این همه مصائب تلخ ایستادگی کرد.^۴

وقتی آسیه علیها السلام این جنایات را دید، صبرش لبریز شد و به شدت به فرعون اعتراض کرد: «وای بر تو ای فرعون! تا کی جنایت خواهی کرد؟ چقدر به خدایت و خدای عالمیان جرأت و جسارت پیدا کرده‌ای؟ این زن و فرزندان او چه گناهی داشتند که آنان را به آتش افکندی؟!». فرعون با شنیدن این سخنان اعتراض‌آمیز از ملکه دربار و همسر زیبا و مورد علاقه‌اش، تعجب کرد و گفت: «مگر دیوانه شده‌ای که این‌گونه سخن می‌گویی؟». آسیه علیها السلام گفت: «دیوانه نشدم، لیکن به خدای موسی که خدای عالمیان است، ایمان آورده‌ام». فرعون که هرگز فکر نمی‌کرد موسی علیه السلام دارای چنین پایگاه قوی و نیرومندی در دربارش باشد که آسیه را به آیین خود جذب کند، احساس خطر کرد و به سراغ مادر آسیه رفت تا از او کمک بگیرد. مادر آسیه و فرعون،

۱. محمد مهدی اشتهاوردی، زنان مردآفرین تاریخ، ص ۵۷.

۲. علی دوانی، زن در قرآن، ص ۴۵.

۳. هادی دوست‌محمدی، شخصیت زن از دیدگاه قرآن، ص ۱۲۹ - ۱۲۵.

۴. اسدالله محمدی‌نیا، بهشت جوانان، ص ۵۹.

آسیه علیها السلام را به زعم خود نصیحت کردند تا دست از این آیین بردارد، وگرنه همچون همسر حزییل به مجازات خواهد رسید.

تهدیدهای فرعون و نصیحت‌های خصوصی مادر تأثیری نبخشید و آسیه علیها السلام دست از ایمان و عقیده خود بر نداشت. فرعون میان دو راهی قرار گرفته بود که ایمان همسرش را تحمل کند که در این صورت جرئت مؤمنان و نفوذ بنی اسرائیل که به موسی علیه السلام و آیینش گرویده بودند، بیشتر می‌شد یا با خشونت و بی‌رحمی، آسیه علیها السلام را نیز مثل دیگر مؤمنان به شهادت برساند. او راه دوم را برگزید و تلاش کرد با شکنجه آسیه علیها السلام را برساند تا دست از عقیده‌اش بردارد. از این رو دستور داد آسیه علیها السلام را بر زمین بخوابانند و هر یک از دست‌ها و پاهایش را با میخ‌های بزرگ بر زمین بکوبند. سپس سنگ بزرگی را روی سینه‌اش بگذارند. حضرت موسی علیه السلام این صحنه را دید. آسیه علیها السلام از او استمداد کرد و از جنایات فرعون شکوه نمود. موسی علیه السلام آسیه را دعا کرد و در اثر دعای آن حضرت، همه شکنجه‌ها در جسم و روح آسیه مؤثر نشد و درد و عذاب را احساس نکرد.^۱

قرآن مناجات آسیه علیها السلام با خداوند هنگام شهادت و درخواستش را این‌گونه نقل کرده است:

وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ
وَوَجِّعِي مِنِّي فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ وَ نَجِّعِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ؛^۲ و خداوند برای مؤمنان، به همسر فرعون مثل زده است؛ در آن هنگام که گفت: پروردگارا! نزد خود برای من خانه‌ای در بهشت بساز و مرا از فرعون و کار او نجات ده و مرا از گروه ستمگران رهایی بخش.

۲. حضرت مریم علیها السلام، الگوی عفت و پاکدامنی

داستان حضرت مریم علیها السلام در قرآن، یکی از شگفت‌انگیزترین و جالب‌ترین داستان‌های قرآنی است. حضرت مریم علیها السلام تنها زنی است که نام مبارکش در ۱۲ سوره قرآن مجید و ۳۴ آیه به صراحت ذکر شده است، اما شرح احوال او بیشتر در دو سوره آل عمران و مریم بیان شده است. آن حضرت، نمونه انسان کامل و متجسم فضایل معنوی است. او توانست در مسیر تعالی و رشد شخصیت خدایی خود، الگوی سالکان اعم از زن و مرد باشد. او که مظهر عفاف و پاکدامنی بود، به درجه‌ای رسید که توانست به عنوان مادر حضرت عیسی علیه السلام به عنوان پیامبر اولوالعزم

۱. علی اکبر بابازاده، سیمای زنان در قرآن، ص ۱۱۱ و ۱۱۲.

۲. تحریم: ۱۱.

برگزیده شود.

استاد مطهری می نویسد:

قرآن در باره مریم، مادر عیسی، می گوید: کار او به آنجا کشیده شده بود که در محراب عبادت همواره ملائکه با او سخن می گفتند و گفت و شنود می کردند، از غیب برای او روزی می رسید، کارش از لحاظ مقامات معنوی آنقدر بالا گرفته بود که پیغمبر زمانش را در حیرت فرو برده، او را پشت سر گذاشته بود، زکریا در مقابل مریم مات و مبهوت مانده بود.^۱

در خصوص حضرت مریم علیها السلام در قرآن می خوانیم: «وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ»^۲ و (به یاد آورید) هنگامی را که فرشتگان گفتند: «ای مریم! خدا تو را برگزیده و پاک ساخته و بر تمام زنان جهان، برتری داده است.» در تفسیر نمونه در ذیل این آیه آمده است: «چه افتخاری از این برتر که انسانی با فرشتگان هم سخن شود، آن هم سخنی که بشارت برگزیدگی او از سوی خدا و طهارت و برتری او بر تمام زنان جهان باشد، و این نبود جز در سایه تقوا و پرهیزگاری و ایمان و عبادت او، آری او برگزیده شد تا پیامبری همچون عیسیای مسیح به دنیا آورد.»^۳ در آیه دیگر نیز آمده است: «وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُنْتِ مِنَ الْقَائِمِينَ»^۴ و همچنین به مریم دختر عمران که دامان خود را پاک نگه داشت، و ما از روح خود در آن دیدیم او کلمات پروردگار و کتاب هایش را تصدیق کرد و از مطیعان فرمان خدا بود!» در این دو آیه ویژگی های متعدد برای حضرت مریم علیها السلام بیان شده است، اما «عفت و پاکدامنی» از ویژگی مهم حضرت مریم است، چنانچه در آیه اول خطاب به مریم آمده است: «... إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ...»^۵ «فخر رازی ضمن چند احتمال درباره طهارت حضرت مریم، می گوید: «... و طهرک من الأفعال الذميمة، والعادات القبيحة»^۶

در آیه دوم نیز آمده است: «الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا»^۷ «أَحْصَنَتْ» از «حصن» به معنای قلعه، در مورد زنان، رمز عفت و پاکدامنی است. فخر رازی در ذیل این آیه

۱. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۱۳۴.

۲. آل عمران: ۴۲.

۳. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۵۴۲.

۴. تحریم: ۱۲.

۵. أبو عبد الله محمد بن عمر فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۸، ص ۲۱۸.

می‌نویسد: «أَخَصَّنَتْ تَكَلَّفَتْ فِي عَفْتِهَا وَالمَحْصَنَةُ العَفِيفَةُ»^۱ در این قسمت از آیه مریم را به خاطر عفتش می‌ستاید. شاید این به خاطر رفتار ناپسندی باشد که یهودیان نسبت به آن جناب روا داشته، و تهمتی باشد که ایشان به وی زدند، و قرآن کریم در حکایت آن می‌فرماید: «وَ بِكُفْرِهِمْ وَ قَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا»^۲ و (نیز) بخاطر کفرشان، و تهمت بزرگی که بر مریم زدند»، اما در مجموع آنچه که حضرت مریم را ممتاز می‌نماید، عفت و پاکدامنی است. حفظ پاک‌دامنی به قدری مهم است که حضرت مریم عليها السلام حتی محل عبادت خود را جایی انتخاب می‌کند که در معرض دید و نگاه مردان قرار نگیرد؛ یعنی گوشه شرقی مسجد الاقصی که کمتر در معرض دید مردان بود؛^۳ همچنین پرده‌ای آویزان می‌کند تا مردان هنگام حضور در مسجد پشت پرده قرار گیرند: «فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا»^۴ و میان خود و آنان حجابی افکند (تا خلوتگاهش از هر نظر برای عبادت آماده باشد).» در این هنگام، ما روح خود را بسوی او فرستادیم و او در شکل انسانی بی‌عیب و نقص، بر مریم ظاهر شد: «نظر به اینکه در مقام این بود که دائماً در بیت المقدس مشغول عبادت باشد یک حجابی بر خود اتخاذ کرد که دیگران که در بیت المقدس می‌آیند او را نظر نکنند و محجوب باشد که احدی نتواند بر او وارد شود»^۵ بر این اساس آن حضرت در جامعه‌ای گوهر عفت و پاکدامنی را پاس داشت که افزون بر انحراف عقیدتی، کارهای زشت و فحشا رواج داشت و منکرات، معروف و معروف، منکر شمرده می‌شد. متأسفانه امروزه عفت و حیا کمرنگ شده است و برخی زنان، حجاب را که یکی از مصادیق مهم عفت است، رعایت نمی‌کنند و این آسیبی جدی است که حیات و سلامت جامعه را تهدید می‌کند، چنانچه کارشناسان معتقدند بدحجابی، به‌خصوص در افراد و خانواده‌های مذهبی، نوعی بدبینی را در میان همسران ایجاد می‌کند که اختلاف‌برانگیز است. بنا بر بعضی مطالعات، نابسامانی‌های خانوادگی در ردیف نخست علل طلاق قرار دارد. برخی کارشناسان نیز بدحجابی را علت ۱۰ تا ۱۵ درصد طلاق‌ها دانسته‌اند.^۶ حجت‌الاسلام مرتضی آقا‌تهرانی

۱. أبو‌عبدالله محمد بن عمر فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۳۰، ص ۵۷۵. ر.ک: محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۸۸.

۲. محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۹، ص ۳۴۵.

۳. سید عبدالحسین طیب، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۴۲۸.

۴. مریم: ۱۷.

۵. سید عبدالحسین طیب، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۴۲۸.

۶. خبرگزاری جوان آنلاین؛ «بدحجابی به طلاق دامن می‌زند»؛ ۲۹ مرداد ۱۳۸۹.

می‌گوید وقتی در مؤسسه اسلامی نیویورک مشغول فعالیت بودم، روزی دختر جوانی آمد که می‌خواست مسلمان شود. گفتم: برای پذیرش اسلام، ابتدا باید خوب تحقیق کنید و بعد اگر به این نتیجه رسیدید که دین اسلام دین حق است، می‌توانید مسلمان شوید. او رفت و شروع به مطالعه کرد. در این بین، چندین بار دیگر به من مراجعه کرد و در نهایت، با ناراحتی گفت: «اگر مرا مسلمان نکنید، من می‌روم و در وسط سالن فریاد می‌زنم و می‌گویم: من مسلمانم!» گفتم: حالا که در پذیرفتن اسلام مصمم شده‌اید، بیایید تا در طی مراسمی تشرف شما انجام شود. روز بعد، در بین مراسم گفتم: این خانم می‌خواهد امروز به دین مبین اسلام مشرف شود. یکی از حضار گفت: «لابد این دختر عاشق یک پسر مسلمان شده و چون دین ما اجازه ازدواج او را نمی‌دهد، می‌خواهد به صورت صوری مسلمان شود.» گفتم: از صراحت لهجه شما متشکرم؛ ولی این طور که شما گفتید، نیست؛ زیرا او در مورد حقانیت اسلام مطالعه گسترده‌ای داشته است و به عنوان مثال، در عقاید اسلامی چیزی به نام «بداء» هست که می‌دانم هیچ‌کدام از شما چیزی از آن نمی‌دانید؛ ولی این دختر خانم می‌داند. به هر حال، او در آن مراسم، مشرف به اسلام شد خانواده وی، مسیحی بودند و با دیدن حجاب او، شروع به آزار و اذیتش کردند. این آزار و اذیت روزبه‌روز بیشتر می‌شد؛ به حدی که مجبور شدم با آیت‌الله مظاهری تماس گرفته، جریان را با ایشان در میان گذارم. ایشان فرمود: «آیا احتمال خطر جانی وجود دارد؟» گفتم: بی‌خطر هم نیست. فرمود: «پس، شما به ایشان بگویید روسری خود را بردارد. ماجرا را به آن خانم ابلاغ کردم و گفتم: می‌توانید روسری خود را بردارید. او پرسید: «آیا این حکم اولیه است یا حکم ثانویه و به جهت تقیه صادر شده است؟» گفتم: نه؛ حکم ثانویه است و به دلیل تقیه صادر شده است. گفت: «اگر روسری خود را برنندارم و برای حفظ حجابم کشته شوم، آیا من شهید محسوب می‌شوم؟» گفتم: بله. گفت: «والله، روسری خود را برنمی‌دارم؛ هر چند در راه حفظ حجابم جانم را از دست بدهم!» البته بعد از این ماجرا، خانواده او نیز با مشاهده رفتار بسیار مؤدبانه دخترشان، از این خواسته صرف‌نظر کردند.^۱

۳. حضرت خدیجه رضی الله عنها، الگوی انفاق و بخشش

حضرت خدیجه رضی الله عنها، از چهره‌های ماندگار خُلق پسندیده بخشش است. این بانوی گرامی در بذل جان و مال و آبرو به نهایت درجه از خودگذشتگی رسید تا آنجا که کمک‌های مالی اش

1. <https://www.balagh.ir/content/16876>

موجب غنای پیامبر ﷺ شد؛ چنانکه رسول خدا ﷺ فرموده است: «هیچ مالی به من سود نبخشید، آن‌گونه که ثروت خدیجه رضی الله عنها به من سود بخشید».^۱

حضرت خدیجه رضی الله عنها در حالی که می‌توانست با ثروتی که دارد، بهترین زندگی را برای خود تشکیل دهد؛ همه را به پای پیامبر ﷺ و گسترش دین اسلام ریخت و در سخت‌ترین وضعیت زیست تا دین خدا زنده بماند و پیامبر خدا ﷺ از او راضی باشد.

ایشار تو عصاره ایشار هل اتی بوده است جان و مال شما نذر مصطفی
دین با جهاد مالی تو بیمه گشته است تو حق مادری به همه کرده ای ادا^۲

خداوند در قرآن خطاب به پیامبرش می‌فرماید: «وَ وَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى»^۳ و تو را نیازمند یافت و بی‌نیاز نمود». مفسران در تفسیر آیه گفته‌اند: «توجه خدیجه رضی الله عنها، آن زن مخلص باوفا را به سوی تو جلب نمود تا ثروت سرشارش را در اختیار تو و اهداف بزرگت قرار دهد و بعد از ظهور اسلام، غنایم فراوانی در جنگ‌ها نصیب تو کرد؛ آن‌گونه که برای رسیدن به اهداف بزرگت بی‌نیاز شدی».^۴

شهید مطهری، حضرت خدیجه رضی الله عنها را به عنوان نمونه عالی نقش مؤثر زنان در پیشبرد معنویت و تمدن اسلام دانسته است: «هنگام مبعث، چهره بانویی را مشاهده می‌کنیم که در آن وقت، سخت مایه تسلی خاطر پیامبر ﷺ بوده و در نهایت صمیمیت، تمام هستی خود را نثار اسلام کرده است. این بانو، خدیجه رضی الله عنها است».^۵

۴. حضرت زهرا رضی الله عنها، الگوی ایشار

ایشار، بالاترین درجه سخاوت و به معنای برتری دادن دیگران بر خود است که به مراتب بالاتر از انفاق است. به شهادت آیات قرآن و سیره حضرت زهرا رضی الله عنها، بانوی بزرگ اسلام در همه زمینه‌ها همچون ایمان، انجام اعمال نیک، دفاع از ولایت، پرورش و تربیت فرزند و ... الگو و سرآمد است.

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۶۳.

۲. خبرگزاری تسنیم، «ایشار تو عصاره ایشار هل اتی»، ۱۳۹۲/۰۴/۲۸، کد خبر: ۱۰۰۳۴۲.

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/100342/28/04/1392>

۳. ضحی: ۸.

۴. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۱۰۵.

۵. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۷، ص ۴۰۴.

یکی از مشهورترین داستان‌های قرآنی که در آیات ابتدایی سوره انسان است، ایثار و انفاق امیرالمؤمنین علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام به مسکین و یتیم و اسیر است: «وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا»^۱ و غذای خود را با علاقه (و نیاز) به آن و از روی محبت خدا، به فقیر و یتیم و اسیر انفاق می‌کنند».

بس که انفاق مال و جان کردی

آیه آمد به شأنت ای زهرا

هر یتیم و اسیر و مسکینی

بهره‌مند از عطایت ای زهرا^۲

با توجه به اینکه حضرت فاطمه علیها السلام الگوی جاودانه‌ای برای تمام بشریت است، با درس آموزی از انفاق و ایثار حضرت و به‌کارگیری آن در جوامع در هر زمان و مکان از جمله جامعه امروزی ما، می‌توان عدالت اجتماعی و اقتصادی را به دور از فاصله طبقاتی و تبعیض‌های گوناگون شاهد بود.

فهرست منابع

کتاب

قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۱۴ق.
۲. اشتهاردی، محمد مهدی، زنان مردآفرین تاریخ، تهران: نبوی، ۱۳۷۶ش.
۳. بابازاده، علی اکبر، سیمای زنان در قرآن، تهران: سپهر، ۱۳۸۱ش.
۴. بلخی، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، چاپ ۲۵، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۷ش.
۵. بهشتی، احمد، درس‌هایی از زندگانی زنان نامدار در قرآن و حدیث و تاریخ، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۶. بیرو، آلن، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان، ۱۳۸۰ش.
۷. حسینی نسب، سید داود و علی اصغر اقدم، فرهنگ واژه‌ها: تعاریف و اصطلاحات تعلیم و تربیت، تهران: حرار، ۱۳۷۶ش.

۱. انسان: ۸.

۲. سایت خبری تحلیل عصر امروز، «خدا کند که کسی بی‌هوا زمین نخورد»، ۱۳۹۸/۱۱/۰۸.

۸. دوانی، علی، زن در قرآن، تهران: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۹. دوست‌محمدی، هادی، شخصیت زن از دیدگاه قرآن، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳ ش.
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات الفاظ القرآن، بیروت - دمشق: دار القلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۱. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۹ ش.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۸۴ ش.
۱۳. طیب، سید عبدالحسین، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ ش.
۱۴. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۰ ش.
۱۵. فخر رازی، أبو‌عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح‌الغیب، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۱۶. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۵ ش.
۱۷. قزوینی، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغه، بیروت: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۱۸. مجلسی، محمدباقر، بحارالأنوار، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۴ ق.
۱۹. محمدی‌نیا، اسدالله، بهشت جوانان، تهران: سبط اکبر، ۱۳۷۹ ش.
۲۰. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، قم: صدرا، ۱۳۷۸ ش.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، قم: مدرسه امیرالمؤمنین علیه السلام، ۱۳۷۸ ش.

سایت‌ها

۱. خبرگزاری تسنیم، «ایثار تو عصاره ایثار هل اتی»، ۱۳۹۲/۰۴/۲۸، کد خبر: ۱۰۰۳۴۲.
۲. خبرگزاری جوان آنلاین؛ «بدحجابی به طلاق دامن می‌زند»؛ ۲۹ مرداد ۱۳۸۹.
۳. سایت خبری تحلیل عصر امروز، «خدا کند که کسی بی‌هوا زمین نخورد»، ۱۳۹۸/۱۱/۰۸.